

Sociologisk Forskning

1
•
2
0
0
5

tema: idrott

THE 37TH
WORLD CONGRESS
OF THE INTERNATIONAL
INSTITUTE OF SOCIOLOGY

FRONTIERS OF SOCIOLOGY

Stockholm, Sweden July 5-9, 2005

 The International Institute of Sociology invites members of the Swedish Sociological Association to its 37th World Congress in Stockholm.

There will be twenty plenary sessions during the congress. Some sessions will focus on cutting-edge research in sociology, and others on the relationship between sociology and its neighbouring disciplines. In addition there will be special sessions to commemorate three sociologists who defined and extended the frontiers of the discipline: Pierre Bourdieu, James Coleman, and Robert Merton.

THE SWEDISH COLLEGIUM
FOR ADVANCED STUDY
in the Social Sciences

FOR MORE INFORMATION, VISIT THE CONGRESS WEBSITE AT:
www.scasss.uu.se/iis2005

Redaktör & ansvarig utgivare

Mikael Hjerm
socforsk@soc.umu.se
tel. 090-786 9517

Redaktionen

Mikael Hjerm (red)
Eva Sundström (sekreterare)
Rickard Danell
Simon Lindgren
Karina Nilsson
Charlott Nyman

Adress

Sociologisk forskning
c/o Sociologiska institutionen
Umeå universitet
901 87 UMEÅ
tel. 090-786 5000
fax. 090-786 6694

Grafisk produktion

Boréa (form & layout)
Almqvist & Wiksell Tryckeri (tryck)

Sociologisk Forskning publiceras
med stöd från Vetenskapsrådet.
Artikelförfattarna ansvarar själva
för innehållet i respektive artikel.

Prenumerationsärenden

Merete Hellum
tel. 031-773 48 21
merete.hellum@sociology.gu.se

Annonsansvarig

Charlott Nyman
tel. 090-786 60 07
charlott.nyman@soc.umu.se

ISSN 0038-0342

**IDROTTENS PROFESSIONALISERINGS- OCH
KOMMERSIALISERINGSPROCESSER 3**

av Tomas Peterson

IDROTTENS NORMATIVA FÖRÄNDRINGSPROCESSER 11

av Bo Carlsson

**FRA LIKESTILLING – TIL NYTTE OG NYTELSE?
KJØNNSKONSTRUKSJONER OG MARKEDSSTYRING**

I IDRETTEEN 19

av Jorid Hovden

HÄLSOUTVECKLINGEN I SVERIGE 1980–2001 27

av Jonas Edlund & Mikael Stattin

*Det var bättre förr! Svenskarnas hälsa har
försämrats under de senaste 20 åren.*

TVÆRVIDENSKABELIG SPØRGESKEMAKONSTRUKTION 45

av Henning Olsen

*Respondenter till enkäter behöver både
kognitiv och semantisk hjälp. Sådan hjälp
borde utvecklas tvärvetenskapligt.*

RECENSIONER 71

■ ■ ■

Sveriges Sociologförbund

är en fackligt och politiskt obunden intresseorganisation för sociologer med syftet att främja sociologins vetenskapliga utveckling och praktiska tillämpning. Som medlem i Sociologförbundet får du bland annat förbundets egen tidskrift **Sociologisk Forskning** och den internationella tidskriften **Acta Sociologica**, som utkommer fyra gånger per år.

Vill du bli medlem?

Se Sociologförbundets hemsida www.sociologforbundet.org.se för information. Från hemsidan kan du också beställa lösnummer av Sociologisk Forskning.

Sociologförbundets styrelse:

Mats Franzén, ordf
Eva Sundström, vice ordf
Merete Hellum, kassör
Marcus Persson, sekreterare
Ord. ledamöter: Nihad Bunar, Rolf Gustafsson, Elin Lundin, Eva Schmitz & Adrienne Sörbom.
Suppleanter: Sten Blomberg & Elisabeth Lindberg.

Utgivningsdagar 2005

nr 1: v 10
nr 2: v 23/24
nr 3: v 40
nr 4: v 51

■ ■ ■

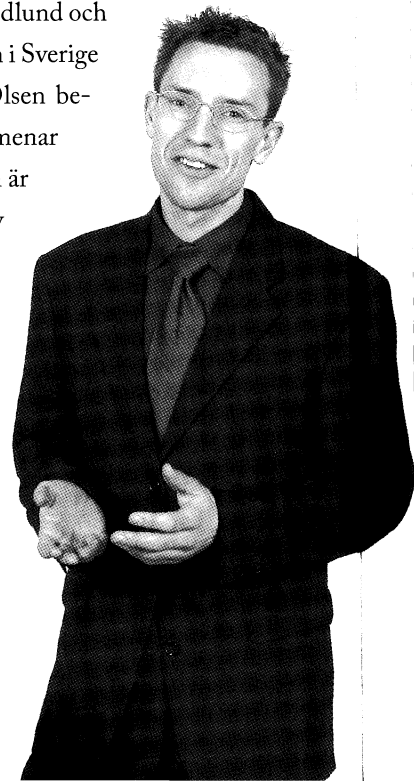
Varför är det så relativt få svenska sociologer som sysslar med forskning kring idrott? Givet det inflytande och betydelse idrotten har ter det sig något förvånande. Med detta i åtanke ger vi nu utrymme till några personer att berätta om sin forskning i SFs debattsektion. Tomas Peterson skriver om idrottens kommersialisering medan Bosse Carlsson behandlar dess koppling till det civila rättsväsendet. Vår norska gäst Jorid Hovden behandlar också om kommersialisering men ur ett genusperspektiv. Aktualiteten i de tre skribenternas texter är otvivelaktig i en tid då NHL-säsongen ser ut att bli inställd på grund av "löneförhandlingar" som inte riktigt är i paritet med det vi normalt lägger in i ordet. Örebro vara eller icke vara som allsvensk fotbollsklubb avgörs inte på plan ut av hur man skall tolka klubbens bokföring. Samtidigt utövar de flesta kvinnor idrott på elitnivå under helt andra villkor än männen.

I analysdelen studerar Jonas Edlund och Mikael Stattin hälsoutvecklingen i Sverige de senaste 20 åren. Henning Olsen behandlar enkätkonstruktion och menar att tvärvetenskapliga samarbeten är nödvändiga för konstruktionen av bra enkäter. Hoppas att årsmötet var givande.

Mikael Hjerm

MIKAEL HJERM

redaktör & ansvarig utgivare
socforsk@soc.umu.se

Idrottens professionaliserings- och kommersialiseringsprocesser

av Tomas Peterson

Tomas är professor i idrottsvetenskap med samhällsvetenskaplig inriktning vid lärarutbildningen, Malmö högskola. Efter att ha varit verksam vid Lunds universitet i många år, tog han år 2000 steget över till Malmö högskola, för att bygga upp idrottsrelaterade utbildningar och forskningsverksamhet. På senare tid har han skrivit både om selektionsmekanismer inom barn- och ungdomsidrott och idrottens kommersialisering.

IDROTTEN PRÄGLADES under 1900-talets första del av den principiella amatörism som gav de nordiska ländernas idrottsrörelser deras speciella identitet och karaktär. När Riksidrottsförbundet avskaffade amatörreglerna 1967 öppnade sig den gamla folkrörelseorganisationen mot det moderna samhällets två centrala aktörer — staten och marknaden. Två djupgående processer som därefter allt starkare har kommit att påverka idrotten är kommersialisering och professionalisering. Det är konsekvenser av dessa processer jag vill diskutera i denna artikel. Kommer idrotten i framtiden att behålla sin unika plats och funktion i det civila samhället eller om den kommer att föras ännu närmare samhällets dominerande produktions- och reproduktionspraktiker?

Vissa delar av svensk idrott är idag starkt kommersialiserad, i andra delar lever verksamheten kvar på i stort sett samma villkor som rådde för hela idrottsrörelsen fram till dess att amatörbestämmelserna avskaffades. Det är en jämförelsevis liten del av hela idrottsrörelsen som kan karakteriseras på detta sätt — de översta lagren av de stora lagidrotterna, friidrotten och grenar

som exempelvis tennis och golf. Å andra sidan är starka krafter i rörelse, krafter som tränger ned i och på olika sätt påverkar verksamheten i rörelsens breda och djupa lager.

Vad menar vi då med kommersialisering? Enligt ordboken är det att göra något — i vårt fall idrott — till föremål för vinstgivande affärsverksamhet. Av detta följer att kommersiell idrott inte i första hand anordnas för idrottens egen skull — för utövare och åskådare — utan för att ge vinst. Kommersialisering är ett av kännetecknen på en omfattande omvandlingsprocess som idrotten genomgått sedan mitten av 1960-talet, och som sammantaget har lett till att idrotten har blivit allt mer integrerad i samhället.

En milstolpe i denna utveckling passerades vid Riksidrottsstämman 1999, då Svenska Fotbollförbundet och Riksidrottsförbundet beslutade godkänna tävlingsinriktad elitidrottsverksamhet i aktiebolagsform. Som en direkt följd av beslutet bildades och startades AIK Fotboll AB. När det gäller idrottsföreningar som bolagiseras, liksom privata företag som gym och fitness centra, är saken klar: de säljer idrott för att tjäna pengar. Men merparten av de cirka 22.000 svenska idrottsföreningarna är inte bolagiserade. I vilken utsträckning är de påverkade av kommersiella krafter?

I kommersiell form förtingligas idrotten, den blir en vara, producerad för en marknad. För att illustrera skillnaden mellan kommersiell och icke-kommersiell idrott vill jag använda motsatsparet bruksvärde/bytesvärde. Ett bruksvärde har allt som produceras. En idrottstävling har ett bruksvärde både för dem som producerar (utövarna) och dem som konsumerar (publiken). Om det

inte finns något bruksvärde för åtminstone någon människa i denna produkt, finns det heller inga skäl att producera den.

Det finns exempelvis ett stort bruksvärde i en knattetävling, både för knattarna själva och för deras påhejande släktingar, och man anordnar inte en sådan tävling för att tjäna pengar. En produkts bytesvärde är däremot det värde en vara får när den köps och säljs på en marknad, och dess värde bestäms på marknaden. En vara som har ett bruksvärde kan således även ha ett bytesvärde, men först när den produceras för en marknad. Enligt detta synsätt kan man säga att amatöridrott som bruksvärdesproduktion utövas endast för sin egen skull — *l'art pour l'art*. Detta är också amatöridrottens grundtanke.

Den kommersiella idrotten bygger i större utsträckning på bytesvärdesproduktion. Den produceras för att säljas på en marknad, där kommersiella intressen får inflytande över verksamhetens form och innehåll. Det tas omotiverade pauser i idrottsmatcher, tävlingar läggs på orimliga tider på dygnet, serier sprids ut över alla veckans dagar, regler ändras, spelare importeras från fjärran länder för att utvidga sändningsmarknader osv. Prestationskrav, som även kan ses som krav på förräntning av investerat kapital, kan dessvärre ofta även leda till dopning, skador och sjukdomar som anorexi och bulimi. Denna utveckling har även fått konsekvenser för idrottens regler. Idrottens etiska utveckling i kölvattnet av en professionalisering innebär en transformering från amatörideal till en professionell etik, med konsekvenser för den *professionella etikens* form och innehåll (Carlsson 2000, 2005).

Tävlandets logik, förstärkt av kommersiella motiv och uppbackad av naturvetenskapens alla möjligheter, formar således förfärande möjliga framtidsscenario. Härmed inte sagt att idrottsutövandet kan reduceras till sin bytesvärdesaspekt. Även de mest professionella idrottsutövare måste för att nå sina toppresultat tycka att det som de håller på med är roligt. Hittills har jag formulerat mig som om lek och amatörism vore synonymer, liksom allvar och professionell/kommersiell idrott. Men tävlandet i sig har alltid tagits på allvar, och ibland på blodigt allvar, oavsett i vilket sammanhang det har utspelat.

Engagemanget i en korpfbollsmatch, ett parti pensionärsboule eller för de flesta Vasaloppsåkare kan vara lika starkt som för deltagarna i en OS-final. När jag påstår att leken blir allt allvarigare menar jag att tävlandets förutsättningar förändras, och det gäller såväl förberedelserna, utförandet som resultatets konsekvenser. Tävlanen är lek när den utförs för stunden och för sin egen — och ärans — skull. Leken blir seriös när den utförs som heltidssysselsättning av vältränade och starkt specialiserade utövare, och med avsikten att resultatet skall kunna omsättas i kronor och ören. När leken blir allt seriösare är kommersialisering och professionalisering således två starka tecken på denna utveckling. De krav som ställs på dem som skall arbeta professionellt inom idrotten med att organisera och leda denna verksamhet — vare sig den handlar om lek eller allvar — kräver en god utbildning.

Kommersialisering och professionalisering är processer som betingar varandra, men de är inte två sidor av samma mynt; en kommersiell

verksamhet behöver inte vara professionell och vice versa. En professionalisering kan sägas förvandla en verksamhet från lek till allvar. Professionalisering innefattar bland annat en rationell organisation och yrkesroller som är kopplade till en formell utbildningsverksamhet och utövas på heltid. För detta krävs omfattande ekonomiska resurser.

Det är här kommersialismen kommer in, men inte som ensam aktör. Samma år som amatörreglerna avskaffades beslutade riksdagen om en rad reformer på bidragsområdet, vilka gav föreningarna grunden för en ny typ av organisation. Man fick tillgång till avlönade funktionärer istället för den gamla typen av förtroendevald gratisarbete, även om det i första hand gällde ungdomsarbetet. Den gradvisa övergången från en amatöristisk och folkrörelsebaserad verksamhet till en lönearbets- och marknadsbaserad innebär att en fritidsaktivitet, utövad och organiserad av obetald arbetskraft i folkrörelsens form gradvis kapitaliseras. Utövandet sker hel- eller deltidsavlönat, föreningens verksamhet bedrivs av löneanställda tränare, ungdomsledare, kanslipersonal, ekonomer, klubbdirektörer etc, inom lagidrotterna köps och säljs spelare på en spelarmarknad med sina egna professionella ombud — agenter, förmedlare och jurister.

Det måste betonas att denna beskrivning i första hand gäller den manliga delen av idrotten. Idrott är en manlig konstruktion, skapad av män för män. Kvinnornas inträde i idrotten är en historiskt sett sen företeelse, och inträdet har skett på männens villkor (Olofsson 1989). Även om jämställdhetsarbetet numera betonas inom RF, och mycket har uppnåtts, är idrotten fort-

farande ojämlig. Och den kommersiella idrotten befämjar inte nödvändigtvis jämlikhet. I den mån det är lönsamt att producera kvinnoidrott är motiven förutom förväntade resultat ofta också relaterade till mer eller mindre erotiserade iscensättningar av det kvinnliga.

Även föreningarnas inre verksamhet förändras. Ur folkrörelseorganisationen, som fungerade som vilken nykterhetsloge eller scoutkår som helst, växer det gradvis fram en organisation som efterhand påminner om medelstora företag (visserligen utan profityfte fram till 1999). Verksamheten professionaliseras, hierakiseras och specialiseras för att möta nya behov. Föreningskänsla, idealitet och sammanhållning är svårt att kombinera med en verksamhet där man enligt marknadens lagar i första rummet måste sätta produktivitet och likviditet. Man kan inte i längden driva ett medelstort företag på grundval av glada amatörer, där dagsformen eller den rena spelglädjen får avgöra insatsen. Det måste till rationalitet, effektivitet och förutsägbarhet både i organisationen och i själva idrottsutövandet (Ahrne 1990, 1994).

Det finns sedan länge inom idrottsvärlden ett schablonmässigt och allmänt bruk av ordet professionalism. För många handlar det enbart eller i första hand om att de som ägnar sig åt idrottsutövande gör det yrkesmässigt, som lönearbetare. För andra betyder det skapandet av professioner — både för utövare, olika former av administratörer (arbetsledare, ekonomer, jurister, agenter) och tränare/instruktörer — som till form, innehåll och målsättning starkt påminner om andra professioner. Det kan inte påstås att svensk idrott historiskt fört någon medveten

kampanj för att utövarna skulle bli betraktade som professionella — jämställda med klassiska professioner som läkare, advokater eller ingenjörer. I själva verket var det tvärtom, idrottsrörelsen hade amatörismen som ideologisk och juridisk grund. Men det sätt på vilket idrottsrörelsen har omformats under efterkrigstiden, och framför allt efter 1967, kan tolkas som ett mer eller mindre medvetet arbete för att professionalisera verksamheten.

Professionaliseringen av idrottens ledarskap i alla dess former är en förutsättning för idrottens kommersialisering. Att handha elitinriktad verksamhet — vare sig det gäller att få bästa möjliga resultat ur aktiva eller att handha en penningström i mångmiljonklassen, förhandla kontrakt som omfattar hundratals sidor eller att skapa en massmedialt gångbar image kring föreningens verksamhet kräver en betydligt mer utvidgad och mångfacetterad kompetens än den som gårdagens ideella folkrörelseaktiva i regel hade.

När de juridiska och ideologiska fjättrarna, i form av amatörideal och amatörbestämmelser, brast, revs således dittills oöverkomliga hinder för en bred och djup omvandling av svensk idrottsrörelse baserad på professionalisering och kommersialisering. Detta betyder inte att det saknats vare sig pengar eller professionalism inom svensk idrott innan 1967. Men klassiska "affärer" som degraderingen av Malmö FF 1934 eller diskvalificeringen av Gunder Hägg 1946 visar att idrotten levde sitt eget liv, enligt bestämmelser och värderingar som inte gjorde det möjligt att vare sig professionalisera eller kommersialisera verksamheten i någon större utsträckning. När

Djurgårdens IF som första lag ingick ett tröjreklamsavtal 1959/60 var tidningarnas fotografer tvungna att retuschera bort reklamen innan bilderna publicerades (Fahlström 2001).

Efter 1967 *kapitaliserades* idrotten, vilket är grunden för båda processerna, eftersom de förutsätter lönarbete. Från att ha varit ett hinder blev pengarna istället en möjlighet. *Medan statens stöd i första hand befrämjade professionaliseringen, bestod marknaden med kommersialiseringen.* En precisering av detta är att statens stöd i första hand har fått konsekvenser för breddidrotten medan kommersialiseringen i första hand har berört elitidrotten. Man skall i detta sammanhang inte glömma att drygt hälften av idrottens intäkter är skattefinansierade. Så samhällets bidrag till idrottens professionalisering kan läggas till den professionalisering av idrottsutövandet som drivits fram "inifrån". Marknadens bidrag, å andra sidan, har varit att kommersialisera, att göra idrottsutövning lönsamt. I början skedde detta i blygsam och beskedlig form.

Liksom för det engelska köpmanna- och bryggerikapital som "sponsrade" proffs fotbollen för 100 år sedan, dikterades nog kapitalströmmarna in i idrotten i första hand av "icke-profitabla" motiv, möjligen kunde den goodwill som uppstod ge fler kunder till det sponsrande företaget. Men efterhand upptäckte idrotten allt oftare att "det inte finns några fria luncher". De sponsrade föreningarna fick nya styrelseledamöter, vilka emellanåt inte visste om en boll är rund eller fyrkantig men å andra sidan hade nya fräscha idéer om den ekonomiska sidan av saken. Utövarna fick acceptera tillkommande arbetsuppgifter som de inte var utbildade för

— som ambassadörer för huvudsponsorn i olika sammanhang, som fotomodeller eller levande reklampelare.

Ändå är det först på 1990-talet som kommersialismen fördjupats i en ny fas, där idrotten allt mer vävts in i underhållningsindustrin (Billing & Franzén & Peterson 1999). Det innebär att idrotten går att sälja även utanför arenan — via kringförsäljning av allt ifrån matchutrustning, kepsar och halsdukar till modedesignade kläder, möbler och husgeråd i klubbens färger. Elitidrottarna integreras både i mode- och underhållningsvärlden. De koreograferas, stylas och specialkläds, de utbildas till att föra sig på rätt sätt, säga rätt saker och de ges utrymme i underhållningsprogram och tidningsspalter. Deras inkomster kan i många fall konkurrera med de bäst betalda direktörerna i de största multinationella företagen. Arenaevenemangen går också att sälja både som match och som spektakel, med tifoarrangemang och storbildsbevakning.

Den starkaste kommersiella hävarmen har emellertid blivit massmedias idrottsbevakning, och framför allt TV-mediet. Genom utnyttjandet av den tekniska utvecklingen — *pay per view*, interaktiv kommunikation och bredbandsteknik — har arenaidrotten på elitnivå genomgått en mycket snabb och djupgående kommersialisering. Enorma kapital pumpas in i de stora publikidrotterna via försäljning av TV-rättigheter och allt vad som följer därav "vid sidan av arenan".

Vad är det då som gör arenaelitidrotten så profitabel? Det som drar kommersiella intressen till idrotten är i första hand *tävlandet*, vilket gör

det möjligt att både skapa upplevelse i form av spänning och engagemang, och att kora vinnare — idoler — som i sin tur kan användas som identifikationsobjekt för varumärken och produkter. Arenabilden har två viktiga betydelser: den avgränsande och den åskådande. Arenan avgränsar idrottens rum, innanför den är det idrottens lagar som gäller.

För den engagerade, utövaren eller åskådaren, inrymmer arenan både lek och allvar, rationalitet och spektakel. Tävlanget innehåller det oförutsägbara, spänning, intensitet. Resultatet innebär samtidigt det absoluta, det oemotsägbara: seger eller nederlag, vinst, förlust eller oavgjort. En idrottstävling garanterar således både total otrygghet och absolut trygghet — till skillnad från resten av livet som vanligtvis inte tillhandahåller någondera. Arenan är också symbolen för uppvisandet och åskådandet, resultatet och engagemanget, tävlingsidrottens *raison d'être*. Idrotten blir underhållning, och i underhållningen ligger idag stora pengar. I dess nutida utformning — spektaklet — närmar sig idrotten och samhället för övrigt varandra på ett sätt som gör det svårt att se var det ena slutar och det andra börjar.

Gamla arenor som Parken i Köpenhamn förvandlas till — medan nya som Globen i Stockholm redan från början byggs som — multifunktionella evenemangsarenor, där den idrottsliga verksamheten endast är en — och numera sällan den mest inkomstbringande — delen av utbudet.

Idrottsarenan kan användas för att illustrera idrottens inväxande i samhället, och hur kommersialisering och professionalisering påverkar

idrottens form och innehåll. En vid definition av idrott — inkluderande de flesta former av fysisk ansträngning — gör att definitionen på idrottsanläggningar kan omfatta allt ifrån naturskapade arenor som med små medel anpassats till motions- och tävlingsverksamhet, via öppna ytor som görs till fotbollsplaner, simbassänger, fritidsanläggningar, skolgymnastikhallar osv — till Globen.

Kunskap om arenan måste idag även omfatta kunskaper om idrottsanläggningars ekonomi, skötsel och organisation, liksom hur idrotten kan relateras till andra system som ekonomi, politik, arkitektur, media, liksom till begrepp som teknologi, estetik, rumslighet och materialitet (Bale 2003). Den bör också ge en förståelse för hur olika arenor exkluderar respektive inkluderar utövare och åskådare utifrån olika logiker (Tangen 2004). Att planera, bygga och driftsskötta idrottsanläggningar var tidigare huvudsakligen en angelägenhet för politiker, offentliga myndigheter och stadsplanerare.

Idag och framöver blir andra aktörer allt viktigare, eftersom relationen mellan stadsplanering och utnyttjandet av arenor blir allt mer komplex. För att kunna delta i utformandet av idrottens framtida materialisering — i form av idrottsanläggningar — krävs en god förståelse av förutsättningarna för spelet mellan offentlig planläggning, marknaden och idrottens egna organisationer.

Ovan nämnda processer bekräftar att idrotten allt mer integreras i samhället, men också att samhällsutvecklingen och det politiska samhällsklimatet sätter sina tydliga spår i idrotten. Många av de drag som kommit att präglade den

så kallade svenska modellen i samhället i stort, färgade också av sig på den "statsunderstödda" professionalisering idrotten genomgick under 1970- och 1980-talet. Men gradvis hamnade den svenska modellen alltmer i kris samtidigt som något nytt började ta form. Enkelt uttryckt handlar det om ett nytt sätt att producera på, om nya varor och om förändrade konsumtionsvanor (Harvey 1989).

Till skillnad från den tidigare massproduktionen av standardiserade varor blir det nu viktigt att ha en unik produkt — att denna besitter extravärden — som gör att den lämpar sig för en kreativ användning. Det räcker inte längre att vinna, det måste också göras på ett spektakulärt och underhållande sätt.

Dessa processer påverkar i sin tur idrottens villkor. Exempelvis är idag elitklubbarna som regel beroende av att sälja spelare för att få verksamheten att gå ihop. Men att producera spelare för export är svårt att förena med ett långsiktigt och stabilt lagbygge. Likaså påverkas lagidrotternas ungdomsverksamhet. Det blir för klubbarna allt viktigare att "förädla egna produkter" för försäljning, vilket för allvaret och selektionsmekanismerna allt längre ned i åldersgrupperna. Inom de individuella idrottsgrenarna tenderar en kombination av professionella ambitioner och kommersiella intressen att alstra samma effekter.

Men fortfarande gäller att merparten av verksamheten ingår i en traditionell folkrörelse och har unika materiella och sociala förutsättningar liksom sina egna regler, normer och värderingar. Idrotten utgör på flera sätt en viktig del av det svenska samhället. Den engagerar med sina nära

tre miljoner medlemmar betydande delar av befolkningen — som utövare och/eller åskådare. Vid sidan av familjen och skolan utgör idrotten idag den viktigaste organiserade uppfostransmiljön för barn och ungdom. Många föräldrar överlämnar sina barn från fritidsledarna till idrottsledarna som vore det frågan om en förlängning av skoldagen.

Idrotten professionaliseras. Men professionalitet är ett verktyg, den säger i sig säger inget om vad verksamheten innehåller. I den utsträckning som kommersialism och professionalisering möjliggör för idrottsutövare med intresse och läggning för ett yrke att utöva det på heltid och med bra lön, är detta knappast något att moralisera över. Inte heller förstörs idrottsutövningen av att man är utklädd till reklampelare eller att arenan är fylld av reklam. Men å andra sidan kan tävlingshets, selekteringsiver och utslagning allt längre ned i åldrarna förklaras av kopplingen till den kommersiella elitidrotten. Därför är frågan inför framtiden om idrotten kommer att behålla sin unika plats och funktion i det civila samhället eller om den kommer att föras ännu närmare samhällets dominerande produktions- och reproduktionspraktiker.

I analysen av denna utveckling kan sociologin bidra med en förståelse av idrotten som å ena sidan grundar sig på att den representerar ett avgränsat socialt fält, identifierbart genom sin verksamhetslogik. Samtidigt är detta fält bestämt av det omgivande samhällets dominerande institutioner som stat och marknad, av strukturella faktorer som klass, genus och etnicitet samt av processer som kommersialisering och professionalisering.

★ Referenser

- Ahrne, G (1990) *Agency and organization. Toward an organization theory of society*. London: Sage.
- Ahrne, G (1994) *Social organizations. Interaction inside, outside and between organizations*. London: Sage.
- Bale, J (2003) *Sports Geography*. London & New York: Routledge.
- Billing, P & Franzén, M & Peterson, T (1999) *Vem vinner i längden? Hammarby IF, Malmö FF och svensk fotboll*. Lund: Arkiv.
- Carlsson, B (2000) *Excitement, Fair Play and Instrumental Attitudes. Images of Legality in Football, Hockey and PC-Games*. Lund Series in Sociology of Law, 10: 87.
- Fahström, P G (2001) *Ishockeycoacher. En studie om rekrytering, arbete och ledarstil*. Umeå: Pedagogiska Institutionen, Umeå Universitet.
- Harvey, D (1989) *The condition of postmodernity. An inquiry into the origins of cultural change*. Oxford: Basil Blackwell.
- Olofsson, E (1989) *Har kvinnorna en sportlig chans? Den svenska idrottsrörelsen och kvinnorna under 1900-talet*. Umeå: Pedagogiska Institutionen, Umeå Universitet.
- Tangen, J.O. (2004) *Hvordan er idrett mulig? Skisse til en idretts sosiologi*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

Idrottens normativa förändringsprocesser

av Bo Carlsson

Baseball is too much of a business to be a sport, and baseball is too much a sport to be a business.

Phillip Wrigley, 1956

Some people think football is a matter of life and death. I don't like that attitude. I can assure them it's much more important than that.

Bill Shankley, 70-talet

HUMANISTISK OCH SAMHÄLLSVETENSKAPLIG idrottsforskning har i Sverige dominerats av pedagoger och historiker, som i mångt och mycket tagit sin utgångspunkt i den ideella idrottsrörelsen, eller i idrott som fysisk aktivitet eller i idrottens fostran och dess dygder. Men i takt med idrottens tilltagande professionalisering, kommersialisering och globalisering har även andra forskningsdiscipliner kommit att intressera sig för idrotten och dess utveckling som fysisk aktivitet och socialisationsarena, men även som underhållningsindustri — vilket är ett sent tillägg i gängse idrottsforskning. Här har självfallet sociologin sin givna

Foto: Kjell E. Eriksson

Bo Carlsson är Professor i rättssociologi och verksam på institutionen för idrottsvetenskap vid Malmö högskola. Han forskar primärt om idrottens reglering och dess rättskultur. Bo är också redaktör för tidskriften idrottsforum.org.

plats (Peterson, 2005). Men idrottens professionalisering och kommersialisering påverkar även idrottens normativa struktur. Rättssociologin — mitt ämne — kan i det här fallet bidra till att analysera idrottens normativa förändringsprocesser, som följer i kölvattnet av idrottens professionalisering och kommersialisering

Följande resonemang tar sin utgångspunkt i en rättssociologisk betraktelse över idrottens "förrättsligande", närmare bestämt i relation till idrottens självreglering. Det bör inledningsvis påpekas att förhållandet när det gäller idrottens normativa utveckling är något omvänt än vad rättssociologin vanligtvis studerar och allmänt förespråkar. Traditionellt har rättssociologin tagit sin utgångspunkt i begrepp som rättens "kolonisering av livsvärlden" (Habermas, 1984) och rättens "kamelifiering" (de Sousa Santos, 1995), varvid man menat att rätten tränger allt mer in i vardagslivet, i en mängd olika områden, och riskerar härmed att passivisera och omyndigförklara individen.

Rätten blir på så sätt även (en) tungt lastad (kamel). Den här iakttagelsen har under 80- och 90-talet utmynnat i en kritik av den rättsliga regleringen i välfärdsstaten. I stället för statlig styrning har man förespråkat och spårat antingen den responsiva eller reflexiva rätten, vars bärande idé bygger på decentralisering och på självreglering.

Idrottsrörelsen har, å andra sidan, traditionellt ansetts vara just självreglerande, och där staten förhållit sig relativt passiv. Denna typ av autonomi har även medfört en rad karaktäristiska normer och ideal, som varit speciellt viktiga för idrottens kultur och dess praxis.

"Den som sig i leken ger, bör leken tåla" är ett, i det här sammanhanget, vanligt uttalande inom idrotten. Den normen (oskrivna regeln) och den inställningen har onekligen fungerat som en utmärkt och effektiv "konfliktlösare", i den meningen att konflikter förebyggs eller omintetgörs redan innan de tar sin början. Det går knappt att föreställa sig ett mer övertygande konfliktlösningsinstrument. Alla har intresse av "doing business as usual". Men frågan är vad man härmed har accepterat; vad det är för implicit våldskultur som kan utvecklas genom idrottens praxis och denna form av "passivt samtycke", och om utvecklingen strider mot och äventyrar gängse rättsuppfattning i övriga samhället.

Idrotten antas även ha sin grund i olika *fair play*-ideal; ideal som sägs ingå i idrottens fenomenologi. Det talas här om goda tävlingsideal och om respekt för motståndare och funktionärer. Utöver dessa historiska ideal har, som nämnts, idrottsrörelsen traditionellt hävdat sin rätt till självbestämmande och självreglering. Det har talats om idrottens autonomi, varvid man i regel åsyftat två olika saker. För det första, att idrotten står relativt fri från statlig styrning, varvid främst åsyftas politisk ledning (Norberg, 2003). För det andra, att idrottens spelregler definerar spelet samt avskiljer och begränsar idrottslig verksamhet från den omgivande verkligheten (Lindfelt, 1999). Men idrott är inte som schack, där ett brott mot reglerna per definition innebär att man upphör spela spelet. Idrottens spelregler måste relateras till spelets idé, något som utvecklas via dess praxis och kultur

De traditionella tävlings-, jämlikhets- och konkurrensidealerna har emellertid naggats i

kanten genom ett tilltagande instrumentellt förhållningssätt inom modern idrott, varvid olika typer av fusk blivit allt vanligare. Här kan självfallet nämnas dopning, men även filmningar och tröjdragningar, allt i syfte att uppnå någon form av fördel framför motståndare och konkurrenter. En av orsakerna till den här typen av vinnarkultur är naturligtvis idrottens accelererande kommersialisering, vilket gjort idrotten till en allt mer seriös verksamhet. Idrotten — främst elitidrotten — har härmed utvecklats till en industri; till en enorm underhållningsindustri (Smith & Westerbeek, 2003; 2004). Men det är trots allt en paradoxal verksamhet, i den meningen att det är både en (oviktig) lek och på allvar, men en verksamhet vars autonomi blir allt svårare att upprätthålla, ens som ideologi.

Den tilltagande seriositeten har även utmanat själva amatörismen (idrott som lek) och fair play som viktiga ideal inom idrotten. Lagmoral som idrottslig värde antas försvagas i och med de allt oftare förekommande klubbytena som är en följd av idrottens nya ekonomiska funktions-sätt. Samhörigheten och laganda blir mindre kopplad till klubben och dess traditioner, och mer knuten till temporära aktörer. Lagandan kan sägas försvinna från plan, upp på läktaren bland supportrarna.

I ETT HISTORISKT PERSPEKTIV har idrotten, som sagt var, varit relativt självreglerad och har vanligtvis betraktats som en fritidsverksamhet och som en viktig socialisationsarena. Men i dag är idrotten en global marknad. I kölvattnet av att elitidrotten fått en allt mer professionell struktur och en kommersiell och seriös prägel har även

rättssystemet fått en allt större roll inom idrotten. Först kan vi nämna EU-rättens betydelse. Några exempel är Bosmandomen, EU:s momsregler och EU:s konkurrenslagor och dess sannolika konsekvenser för bland annat Svenska Spel och dess spelmonopol.

För det andra har idrottsrelaterat våld — dess våldskultur — i allt högre grad blivit föremål för prövning i allmän domstol, speciellt i England. En del av dessa ärenden har även lett till långa fängelsestraff (12 månader) eller till höga skadestånd (£1 milj.). Allmän domstol kan tvingas att reagera starkare om idrottens disciplinsystem tenderar att se mellan fingrarna. De flesta spelare är dock mycket tveksamma till att ställa en motspelare inför domstol, utifrån föreställningen att ”den som sig i leken ger, bör leken tåla” och att konflikter ska ”stanna inom familjen”.

Men fotbollen, likt andra lag- och kampsporter, kan inte enbart lita på spelarnas goda vilja i hopp om att rätten inte vill engagera sig. Skadans allvar, förlusten av framtida inkomster eller en allmän känsla av motvilja mot ”gärningsmannen” kan, enligt ”Mr Sports Law”, Edward Grayson (1994), få spelare att använda sig av lagen och domstolen för att hävda sin rätt. Därför ska inte någon fotbolls-, hockey- eller handbollspelare som av någon anledning utför en våldsam och otyglad handling på planen — på grund av omdömeslöshet eller med intentionen att skada — bli mer förvånad över att hamna i polisutredningar och i domstol än en person som startar ett bråk på puben. Provokation som förmildrande omständighet torde inte i längden vara ett godtagbart försvar, då det rimligtvis borde ingå i (elit)idrottarens skolning att just

tåla provokationer (jmf. läkare och stress).

Andra rättsfall har berört funktionärens ansvar i skadestandsfrågor. Här kan nämnas *Smoldon vs. Nolan och Whitworth*, från 1996. I en juniormatch i rugby förlamas en spelare på grund av domarens försummelse (ett högt antal kraschade klungbildningar). Den engelska domstolen ansåg att domaren hade underskridit nivån för en rimligt kompetent domare. Den förlamade spelaren erhöll ett skadestånd på 1 miljon pund, vilket täcktes av rugbyförbundets försäkringar. Domaren har en plikt gentemot spelarna att se till att de inte råkar utföra allvarligare kroppsskador, genom att tillämpa spelreglerna. Om han försummar denna skyldighet, genom att inte tillämpa reglerna, och om en av spelarna skadas, kan domaren bli ansvarig för den uppkomna skadan.

Rätten, i det här fallet den engelska domstolen, har fastslagit möjligheten, och skapat ett helt nytt område vad gäller ansvarsfrågor för funktionärer, och förmodligen även för tränare. Här har oupptäckta ansvarsfrågor öppnat sig och konsekvenserna av den här typen av domslut är långtgående (McArdle, 2000). Där det finns pengar finns det jurister! Den här typen av ansvarsfrågor kan emellertid vara förödande för sporten. Tänk själv: rättslig prövning av skador (såväl fysiska som psykiska) till följd av felaktiga träningsmetoder, olämpliga träningsredskap, tokiga råd och anvisningar. Det blir en allvarsam lek!

Det finns, för det tredje, en rad internationella rättsfall som berört könsdiskriminering och etnisk diskriminering. För det fjärde har TV-rättigheter varit föremål för prövning. Den

svenska skattemyndigheten har, för det femte, visat ett allt större intresse för idrottens deklara-tioner. En del av dessa ärenden har även prövats i domstol. Andra svenska rättsfall har berört bland annat anställningsavtal (AD 1996, nr 61) med tillhörande skiljeklausul, dopning och diskvalifi-cering (NJA 2001, s 511) eller skadestånd (NJA 1993, s 149) i samband med golfspel.

Det framgår klart att den globala idrotten blir allt mer beroende av det allmänna rätts-systemet och dess normativa strukturer, något som självfallet hänger ihop med idrottens tillta-gande seriositet. Rättens allt större inblandning i idrotten skapar tveklöst nya situationer och nya utmaningar för idrotten när det gäller dess organisering och ekonomiska förutsättningar, men även när det gäller dess normativa struktur. Det blir svårt att förlita sig på att traditionella fair play ideal och att idrottens självreglering kan upprätthålla en legitim och funktionell normativ struktur för modern elit- och underhållningsidrott. Det innebär att det även finns ett stort behov av forskning och kunskaper kring idrot-tens normativa strukturer och dess utveckling i relation till en tilltagande professionalisering, globalisering, kommersialisering och juridifiering — förrättsligande — av idrotten.

Tveklöst befinner sig den moderna idrotten i en förändringstid, varvid större tonvikt läggs på dels föreningars organisering och kommersialisering, och dels på elitidrottarens professionalisering. Det är härvid av stor vikt att analysera de normativa implikationerna i en dylik utveckling, och på vilket sätt dessa normativa mönster (moral och värden) förhåller sig till idrottens traditionella och idéhistoriska värden.

Elitidrotten, i synnerhet, har blivit allt mer professionell tills sin karaktär, vilket innebär att allt fler idrottsutövare, tränare och domare inte längre deltar i idrotten som amatörer. Idrotten har åtminstone för en elit blivit ett yrke och ett lönearbete.

Att idrotten befinner sig i ett övergångsskede från ett amatörstadium till ett professionellt stadium, innebär inte med nödvändighet att idrotten eller funktioner inom idrotten idag kan betraktas som "professioner", typ läkare, socialarbetare och advokater. Inte heller innebär professionaliseringen av idrotten en "klassisk" professionaliseringsprocess som vi kan finna bland andra yrkesgrupper i samhället (Peterson, 1991; 2005). Men man kan ställa sig frågan huruvida professionaliseringen av idrotten samtidigt innebär en transformering från amatörideal till en professionell etik, och vad i så fall den professionella etiken har för form och innehåll, och vad har idrottens associationsformer (ideella föreningar respektive IdrottsAB) för betydelse för idrottens normer och traditionella värden. Förändras idrottens regelverk, konflikthantering och normativa strukturer (synen på tekniska möjligheter) för att motsvara professionaliseringens och kommersialiseringens krav? En tes är att idrotten blir allt mer beroende av rättssystemet.

Vad innebär det då för idrottens utveckling att rättssystemet blir ett allt vanligare inslag i idrottens vardag? Att rätten tar ett allt starkare grepp över idrotten kan faktiskt både vara positivt och negativt. Rätten kan framtvinga kommunikation och synlighet, i en vanligtvis förtegen värld. Hotet från rätten och dess rättsliga avgöranden (och den kommunikation som rätten

tvungar fram) kan innebära att idrotten ser över och utvecklar sina egna normativa strukturer och konfliktlösningssystem, i enlighet med såväl (den moderna) idrottens förutsättningar som det moderna samhällets krav och förväntningar. Idrotten måste härigenom skapa legitima system när det gäller att hantera våld, diskriminering, kränkningar, arbetsmiljöfrågor, säkerhet och skadestånd. Å andra sidan kan rätten "kolonisera" idrotten, vilket skulle innebära idrottens förrättsligande. Det skulle innebära att idrottsrelationer och konflikter i allt högre grad förstås och tolkas i rättsliga termer, utifrån rättens logik. Risker med förrättsligandet är att rätten blir den primära — den naturliga — källan för att reglera relationer och för att lösa konflikter.

Jürgen Habermas (1984) hävdar att rättens kolonisering (idrottens förrättsligande) medför att traditionella kommunikativa mönster i vardagen (i idrotten) förvrängs eller tappar sin naturliga roll. Det innebär vidare att medborgarna (idrottarna) tappar kontrollen över konflikthantering och regleringen av sociala (idrottsliga) relationer. Rätten blir den naturliga och primära kommunikationskanalen! Men rätten är ingen given frälsare när det gäller problem inom idrotten, och inte nödvändigtvis det bästa konfliktlösningssystemet. Rättssystemet betraktas som oflexibelt, som ett omyndiggörande ("passivering") av individens egen kapacitet att lösa konflikter, och som en "systematiskt störd kommunikation".

Idrottens autonomi är dessutom omöjlig att vidmakthålla om idrotten förrättsligas, inte ens som ideologi. Nu är det sannolikt ingen större fara på längre sikt, då rättssystemet inte självt

är betjänt att ta över reglering av idrotten och kullkasta idrottens autonomi och dess disciplinsystem (utomrättsliga normbildning). För det första är det inte kostnadseffektivt, för det andra finns det risk för såväl en ”kamelifiering” (de Sousa Santos, 1995) som en ”trivialisering av rätten och dess auktoritet” (Sherwin, 2000). Men rättens allt större inblandning i idrotten skapar tveklöst nya situationer och nya utmaningar för idrotten när det gäller dess organisering och ekonomiska förutsättningar, och här ställs även krav på idrottens interna disciplinsystem, om självreglering och självsanering ska kunna motverka rättens ingripande, även i konflikter som traditionellt hanterats av idrottens egna konfliktlösningssystem.

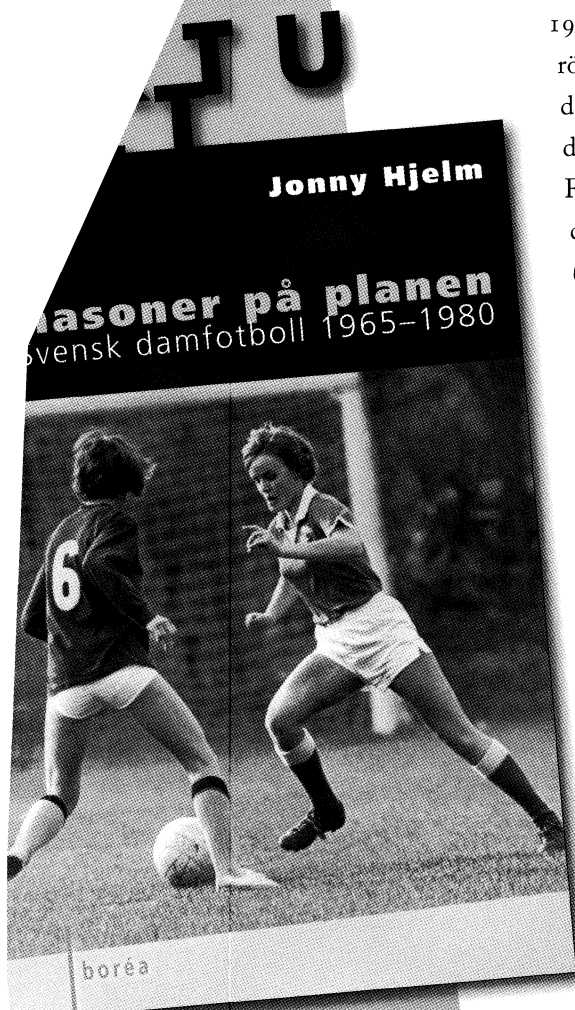
Summa summarum: Ett vanligt antagande, om man talar om idrottens autonomi, innebär att idrotten och rätten är två separata sfärer, där

idrottens sociala relationer och dess logik inte kan rekonstrueras enligt juridiska termer, vilket innebär att rätten anses som en tivelaktig kontroll av idrottens normer.

Det finns även en uppfattning om att idrott är en strävan efter glädje och njutning (lek) och borde därför inte bli föremål för rättslig reglering (allvar). Men faktum är att rätten — på gott och ont — blivit allt mer involverad i idrotten, och därför blir det svårt att upprätthålla föreställningen om idrottens autonomi. Det har även betydelse för idrottens normativa utveckling. Risken är att idrotten ”förrättsligas”, men fördelen är att idrotten kan få en mer stringent och öppen styrning än vad idrottens självreglering möjliggör. Frågan är vilken utveckling idrottsrörelsen tar framöver, men oavsett dess riktning är det viktigt att (rätts)sociologiskt analysera idrottens pågående (normativa) förändringsprocesser.

★ Referenser

- Grayson, E. (1994) *Sport and the Law*. Butterworth.
- Habermas, J. (1984) *The Theory of Communicative Action. Vol 1*. Cambridge: Polity Press.
- Lindfelt, M. (1999) *Idrott och moral*. Doxa Bokförlag.
- McArdle, D. (2000) *From Boot Money to Bosman: Football, Society and the Law*. London: Cavendish Publishing.
- Norberg, J. R. (2004) *Idrottens väg till folkhemmet: Studier i statlig idrottspolitik 1913-1970*. Malmö Studies in Sport Sciences, no. 1. Stockholm: SISU Idrottsböcker.
- Peterson, T. (1991) ”Professionsbegreppet inom idrottsforskningen” i SVEBI:s årsbok.
- Peterson, T. (2005) ”Idrottens professionaliserings- och kommersialiseringsprocesser”; Sociologisk forskning nr 1:2005.
- Santos, B. de Sousa (1995) *Toward a New Common Sense: Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*. London: Routledge.
- Sherwin, R. (2000) *When Law Goes Pop. The Vanishing Line between Law and the Popular*. Chicago: Chicago University Press.
- Smith, A. & Westerbeek, H. (2003) *Sport Business in the Global Marketplace*. Palgrave Macmillan.
- Smith, A. & Westerbeek, H. (2004) *The Sport Business Future*. Palgrave Macmillan.

FRÅN
Borea

DEN SVENSKA FOTBOLLEN var fram till 1960-talets mitt en helt igenom manlig rörelse. Åren 1965-1970 förändrades detta. I denna bok skrivs historien om den svenska damfotbollens framväxt. Fem föreningar och distrikt står i centrum: Djurgården (Stockholm), Jitex (Göteborg), Öxabäck (Västergötland), Sandäkern (Västerbotten) och IFK Malmö (Skåne).

Varför lyckades just 60-talets kvinnor med att få igång tävlingsinriktad fotboll när tidigare försök misslyckats? Damfotbollslagen bildades av unga kvinnor med anknytning till "nya" kvinnogemenskaper på arbetsplatser, i utbildningssystemet och idrottsföreningarna. Kvinnorna var påverkade av 60-talets könsrollsdebatter, samtidigt som de var noga med att hålla distansen till "feministerna" som uppfattades som alltför radikala och politiserande. Damfotbollens integrering i de lokala idrottsföreningarna under 70-talet blev därför en opolitisk resultatineriktad kvinnokamp med krav på "idrott på lika villkor".

PRIS: 199:-

WWW.BOREA.NU

LITTERATUR
SOM INKOMMIT TILL REDAKTIONEN

★

Boström, Magnus m.fl. (red) (2004) Den organiserade frivilligheten. Malmö: Liber.

Bygren, Magnus & Gähler, Michael & Neramo, Magnus (red) (2004) Familj och Arbete. Stockholm: SNS.

Castrén, Anna-Majja & Lonkila, Markku & Peltonen, Matti (red.) (2004) Between Sociology and History. Helsingfors: SKS.

Fuller, Steve (2004) Kuhn versus Popper. Frederiksberg: Forlaget Sociologi.

Larsen, Elm & Møller, Iver H. (red) (2004) Socialpolitik. Köpenhamn: Hans Reitzel.

Marklund, Andreas (2004) I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning. Umeå: Boréa.

Martinussen, Willy (2004) Kultursosiologi. Oslo: Samlaget.

Mik-Meyer, Nanna (2004) Dömt till personlig udvikling. Köpenhamn: Hans Reitzel.

Mulinari, Diana & Neergard, Anders (2004) Den nya svenska arbetarklassen. Umeå: Boréa.

Ottosen, Rune & Nohrstedt, Stig A (2004) U.S. and the Others. Global media Images on "The War on Terror". Göteborg: Nordicom.

Thorup, Mikkel (2004) At taenke globalt. Globalisering, sociologi, politik. Köpenhamn: Hans Reitzel.

Vandenhaute, Daan (2004) Om inträdet i världen. Lyrikdebutanterna i 1970-talets svenska litterära fält. Hedemora: Gidlunds.

SEDAN 3/2004

Demant, Jakob & Christensen, Charlotte Klinge (2004) Boybands & teenagepiger. Könsidentitet og drømmen om romantisk kaerlighed. Frederiksberg: Forlaget Sociologi.

Goffman, Erving (2004) Social samhandling og mikrosociologi. Köpenhamn: Hans Reitzel.

Gustafsson, Kristina (2004) Muslimska skola, svenska villkor. Umeå: Boréa.

Olsson, Anna-Clara & Olsson, Caroline (2004) I den akademiska garderoben. Stockholm: Atlas.

Skog, Ole-Jørgen (2004) Å forklare sosiale fenomener. En regresjonsbasert tilnaerming. Oslo: Gyldendal.

Villadsen, Kaspar (2004) Det sociale arbejds genealogi. Om kampen for at gøre fattige til frie mennsker. Köpenhamn: Hans Reitzel.

SEDAN 4/2004

Berner, Boel (2004) Ifrågasättanden. Forskning om genus, teknik och naturvetenskap. Linköping: Tema T rapport 42.

Huhtala, Hannele M J (2004) The emancipated worker. A Foucauldian study of power, subjectivity and organising in the information age. The Finnish society of science and letters.

Nordenmark, Mikael (2004) Arbetsliv familjeliv och kön. Umeå: Boréa.

Parikka, Tuija (2004) Sexualising of economic discourse in a Finnish daily newspaper of the 1990. The Finnish society of science and letters.

Svallfors, Stefan (2004) Klassamhällets kollektiva medvetande. Umeå: Boréa.

Trost, Jan & Levin, Ira (2004) Att förstå vardagen. Lund: Studentlitteratur.

Trost, Jan (2005) Kvalitativa intervjuer. Lund: Studentlitteratur.

Fra likestilling – til nytte og nytelse? Kjønnskonstruksjoner og markedsstyring i idretten

av Jorid Hovden

Jorid Hovden disputerte i 2001 med avhandlingen: *Makt, motstand og ambivalens. Betydninger av kjønn i idretten*, og har arbeidet med idrettsfaglige problemstillinger ut fra feministiske og kjønns-teoretiske perspektiver i en årrekke. De siste årene har hun arbeidet med forskningsprosjekter som idrettspolitik, ledelse og idrett i media. Er prosjektleder for et internasjonalt forskningsprosjekt med tittelen *Global Women in Sports Media*, sammen med dr Toni Bruce, University of Waikato, New Zealand.

U^TOVER PÅ 1990-TALLET ser vi i Norge og i flere andre vestlige land hvordan en økende nyliberalistisk politikk, resulterer i en stadig sterkere kommersialisering av ulike sivilsamfunnsarenaer. Det betyr en markedsføring av arenaer som tradisjonelt har vært forankret i ideelle og samfunnsetiske verdier. Idretten er en av disse. Innenfor idretten skaper denne utviklingen store institusjonelle endringer, der nye logikker og verdikonflikter setter sitt preg på det idrettspolitiske landskapet. Det har endog blitt påpekt at idretten har fungert som en motor i denne sammenheng. Idrettens åpenhet overfor markedstilpasninger har smittet over i andre deler av organisasjons- og kulturlivet.

Idrettens kommersialisering kan blant annet kobles til den betydning idretten har som identitetsdannende medium i en globalisert verden. Som en kulturform med kroppen som medium, formidler idretten verdier til et globalt publikum i et språk som alle forstår. Som identitetsdannende medium frikoles den fra en konkret og lokal forankring og knyttes til kroppen som noe personlig, nært og konkret, men likevel felles og universelt. Dagens utviklingstrekk i det globale markedet viser et mønster,

der profilering av produkter gjennom kulturelle og symbolske dimensjoner blir stadig viktigere. Idrett fremstår som et velegnet medium i denne sammenheng. Profilering gjennom idrett betyr å bli assosiert og identifisert med ”høy-engasjement produkt”, som samtidig representerer noe prestisjefyllt, samfunnsbyggende og positivt, som stimulerer forbrukspraksiser i nye og meningsfylte fellesskap. Idrettens meningsbærende dimensjoner blir spesielt interessante for sponsorer og investorer. Kommersialiseringen av idretten viser at disse egenskapene resulterer i et nærmest symbiotisk forhold mellom media, idrett og sponsorer.

Det er likevel ikke slik at alle idrettsformer er like attraktive for markedsaktører og media. De idretter, idrettsformer og idrettsbegivenheter som får medieoppmerksomhet, og som tiltrekker seg sponsorer og investeringslyst, er hovedsakelig de som blir assosiert med noe prestisjefyllt og viktig. Det betyr stort sett fokus på elite/toppidrett og idrettsbegivenheter med menn i hovedrollene. Mediedekningen knytt til idrettsrelaterte temaer viser at 80 til 95% handler om menn og mannlige utøvere. Relativt sett er kvinnelige utøvere lite synlige i mediebildet, selv om kvinner utgjør ca 40% av idrettens medlemmer.

Kvinneidretter og kvinnelige toppidrettsutøvere får sammenlignet med sine mannlige kollegaer dessuten liten sponsorstøtte. Mediedekningen er en viktig grunn til at sponsorene viser langt mindre interesse for kvinners prestasjoner enn for menns. Hvordan handler idretten som skal ivareta verdier som likestilling og likeverd, slike former for kjønnsdiskriminering? Hvilke forståelser og betydninger av kjønn blir mest

betydningsfulle når idretten har gjort markedsattraktivitet til et sentralt idrettspolitisk anliggende og et kriterium for idrettslig utvikling og suksess?

Det er slike spørsmål jeg vil ha søkelys på i det videre. Jeg vil tematisere hvordan sentrale verdier som likestilling, likeverd og demokrati reflekteres og handteres når markedsideologien skaper føringer på hva kjønn skal bety. Det datamateriale jeg vil egge til grunn er i tillegg til mine tidligere studier av betydninger av kjønn i idretten, et nylig innsamla intervjumateriale med markedsansvarlige innenfor tre store ballidretter i Norge: fotball, håndball og volleyball. Som bakteppe skal jeg innledningsvis skissere noen kjønnspolitiske utviklingstrekk i idretten.

Likestilling og kjønnspolitiske diskurser

Med idretten eller norsk idrett mener jeg her den organiserte idretten i Norge, som i dag omfatter Norges Idrettsforbund og Olympiske Komite. Den organiserte idretten har alltid vært — og er — en mannsdominert organisasjon. Selv om mannsdominansen har blitt betydelig mindre på noen områder, er den nesten total i virksomheter som er preget av makt, innflytelse og prestisje. Blant annet er over 90% av topplederposisjonene i idretten besatt av menn. Det samme mønsteret gjelder også for trenerposisjoner på toppnivå.

I et historisk perspektiv er kvinneandelen m.h.t. medlemskap og deltagelse lav helt frem til 1970-talet. Da skjer det en eksplosjonsartet tilslutning blant kvinner. De er flere grunner til dette. En viktig grunn er en aktiv statlig

idrettspolitik bygget på sosialdemokratiske likhetsidealer knyttet til mottoet: "Idrett for alle". Visjonen var at idretten som institusjon skulle representere en syntese mellom velferd og kultur, tuftet på likhet og rettferdighet. En annen minst like viktig grunn var den nye kvinnebevegelsen og likestillingsfeminismens fremmarsj. I Norge var likestillingskampen i idretten inspirert og påvirket av en voksende kvinnebevegelse. Denne likestillingskampen var imidlertid først og fremst rettet mot å oppnå de same formelle rettigheter og muligheter som menn. Det betydde et krav om deltagelse i alle idretter på likefot. I 1976 resulterte dette blant annet i at idrettens største mannsbastion Norges Fotballforbund — etter sterk motstand over flere år — måtte åpne sine baner og dører for kvinner.

I idretten som på andre samfunnsområde, ble begrensingene ved den formelle likestillingsstrategien gradvis avdekket. Kravet om formell likhet var bare det første skritt. Formell likhet var nødvendig, men langt fra en tilstrekkelig betingelse for å skape likestilte muligheter. I 80-årene kom kravet om omfordeling i makt og innflytelse, og et politisk fokus mer rettet mot kvinners interesser og idrettens maktstrukturer. Et kvinnepolitisk program basert på en dobbel kjønnspolitisk strategi ble vedtatt.

Denne strategien la opp til en positiv diskriminering av kvinner for å realisere større resultatlikhet i tillegg til en oppmerksomhet rettet mot en mer likestilt integrering av kvinner i alle virksomheter. Programmet var basert på en likhetsideologi, der betydninger av kjønn som likhet og likeverd ble vektlagt. Denne satsingen skapte et kjønnspolitisk klima, der likestilling og

likeverd mellom kvinner og menn ble en del av den idrettspolitiske dagsorden, og mange var optimistiske med tanke på å kunne skape en mer kjønnsrettferdig idrett. Denne optimismen ble imidlertid relativt kortvarig.

Tidlig på 90-tallet skapte sterke nyliberalistiske strømninger koplet med et skifte i idrettens lederskap, politisk aksept for en avvikling av det kvinnepolitiske programmet. I stedet skulle en legge opp til en kjønnsnøytral likestillingspolitikk bygget på begge kjønnns behov og interesser. Det ble imidlertid understreket at dette ikke skulle bety en svekkelse av det pågående likestillingsarbeidet.

Bare et par år etter konkluderte imidlertid Kari Fasting (1996) i sine analyser av kvinneidrettens status, at det var vanskelig å få øye på hvilken type kjønnsintegrering og likestillingsarbeid som nå ble drevet i idretten. Bortsett fra noen få prosjekter og likestillingspolitiske "stunts", ble vi i siste del av 90-tallet vitne til at likestillingspolitiske diskurser forsvant fra den politiske dagsorden. Jeg skal gå litt dypere inn i hvilke ideologier og maktforhold som forårsaket denne utviklingen, og hvordan disse skapte legitimitet for nye betydninger av kjønn.

Betydninger av kjønn i en markedsorientert idrett

Avviklingen de kvinnepolitiske programmet, skjedde samtidig med en markant markedsintegrering og kommersialisering. Denne utviklingen hadde blant annet som bakgrunn en avvikling av fjernsynsmonopolet i Norge med en opprettelse av flere riksdekkende, kommersi-

elle fjernsynskanaler, der sport ble en viktig del av programtilbudet. Denne situasjonen skapte en økende interesse for sponsering av idrett, og særlig da sponsering av de store medieidrettene herrefotball og ski. Større muligheter for sponsering og markedsinntekter satte sin preg på den idrettspolitiske dagsorden. Blant annet ser vi hvordan politiske prioriteringer knyttet til samfunnssetiske verdier som demokrati, likhet og kjønnsrettferdighet blir mindre sentrale og mer usynlige.

Jeg vil i det videre sette søkelys på hva som skjer med diskurser knyttet til likestilling og likeverd når disse møter markedets føringer om at kjønn skal lønne seg.

Ulike prislapper på kjønn

Det kjønnspolitiske mønsteret som preger dagens sponseringspraksiser, viser at mannlige utøvere, mannsdominerte idretter og idrettsbegivenheter, blir systematisk høyere verdsatt på sponsermarkedet enn kvinnelige toppidrettsutøvere, kvinneidrett og idrettsbegivenheter dominert av kvinner. Slike praksiser har noen klare kjønnspolitiske konsekvenser. Først et eksempel fra norsk toppfotball.

Norges fotballforbund er en markedsorientert idrettsorganisasjon. Bare ca 8% av Fotballforbundets virksomhet blir finansiert av offentlige midler. I norsk fotball er damelandslaget i toppen av verdensrankingen, og damene har for første gong i norsk fotballhistorie vunnet både verdensmesterskap og olympisk gull. Herrelagets beste plassering etter krigen er kvalifisering til 16-dels finaler i internasjonale mesterskap. Trass i sponsormarkedets logikk om at det betaler

mest for de beste prestasjonene, får damelaget sammenlignet med herrelaget bare smuler fra sponsorene. Samtidig viser det seg at deres eget forbund, overtar markedslogikken når de fastsetter bonussatsene for herre- og damelaget knyttet til prestasjoner i internasjonale mesterskap. De bonussatsene som Fotballforbundets styre har bestemt for herrelandslaget og damelandslaget, viser store kjønnsforskjeller. Det blir satt svært ulike prislapper på menn og kvinners prestasjoner. Iflg. Fotballforbundets årbok 1998, får de mannlige spillerne opptil 20 ganger mer for sine prestasjoner enn sine kvinnelige kollegaer. F. eks fekk den enkelte damespiller etter sitt olympiske gull i Sydney, ut fra vedtatte satser, en bonus på ca kr 5 1.000. Til sammenligning fikk den enkelte herrespiller, som ble utslått av EM i 16-dels-finalen et par måneder tidligere, ca kr 500.000.

Med andre ord herrespillerne fekk ca 10 ganger mer for en prestasjon som objektivt sett er rangert langt lavere. En slik forskjellsbehandling må vel kalles "lønn etter kjønn".

Iflg. Fotballforbundets generalsekretær er bakgrunnen for slike kjønnsdiskriminerende praksiser, den ulike verdsettingen av kjønnenes prestasjoner på markedet. Fordi markedet ikke vil betale for damenes prestasjoner, blir damelaget en utgiftspost, og kan følgelig ikke verdsettes høyere. Vi ser med andre ord at en ideell og demokratisk organisasjon som skal være basert på "non-profit" prinsipper, tilpasser seg markedets føringer og forståelser av kjønn som bytteverdi. Markedets logikk knyttet til inntjening og markedsattraktivitet gjør det politisk legitimt å vedta kjønnsdiskriminerende praksiser, der

organisasjonens samfunnsetiske mandat knytt til likeverd og demokrati blir satt til side.

Det er på bakgrunn av slike praksiser vi må forstå kvinners vilkår og handlingsvalg i toppidretten i dag, og de dilemmaer og frustrasjoner de skaper. De må forholde seg til at det er menn som sitter på pengesekken og definisjonsmakten. Jeg skal gjennom noen eksempler antyde noen kjønnspolitiske konsekvenser knyttet til slike vilkår.

Heteroseksuelle attributter – kvinners merverdi

De kjønnede rammebetingelsene på sponsor-markedet viser at kvinnelige toppidrettsutøvere ser ut til å tjene mer penger på å iscenesette sine heteroseksuelle attributter enn på toppprestasjoner. I en viss forstand er det mulig å kompensere for sitt mindreverd som idrettsutøver ved å spille på sex og erotisk makt. Men grunnlaget for at media skal fatte interesse for kvinners heteroseksuelle attributter, er at de må være idrettskjendiser: at de allerede er kjent for sine idrettsprestasjoner. Gjennom noen eksempler fra fotball vil jeg vise hvordan denne logikken fungerer.

Sommeren 1997 — like før EM i kvinnefotball — kom et nakenbilde av Norges landslagskaptein Linda Medalen på trykk i Ukebladet "Se og Hør" med overskriften: "Slik har du aldri sett Linda Medalen". Avisen "Dagbladet" antydte at ho fekk ca 70000 N-kr for denne poseringa, dvs. over det dobbelte av det ho ville få i bonuspenger av Fotballforbundet for en hel EM- turnering. Med andre ord, Medalen som en av verdens beste fotballspillere, tjener betydelig mer på en med-

ieeksponering av sine heteroseksuelle attributter som kvinne enn på sine idrettsprestasjoner. En av Medalens tidligere lagveninner Nina Nymark Andersen kommenterte Medalens nakenposering i avisen "Nordlys" på denne måten:

På mange måter er jenter nødt til å spille på sex. I alle fall er det mange som når lenger da... Et bra utseende kan være den lille forskjellen på å være anonym eller medieyndling.. Dette er en av de få måtene damefotballen får oppmerksomhet på...

...vi har vært vant til at herrelaget får både pengene og oppmerksomheten. Men vi føler jo mange ganger vi må prestere dobbelt så mye... Det er urettferdig. ("Nordlys" 7.juli 1997)

Disse vilkårene har ført til at stadig flere av de beste kvinnelige fotballspillerne i Norge iscenesetter sine seksuelle og erotiske fortrinn i media for herigjennom å bli mer attraktive for sponsorer. Veldig mange damelag har de siste årene fremstilt seg som "kalenderpiker". De markedsfører seg gjennom egne kalendere, der de poserer som halvnakne babes og "pin-up piker" i bikini eller undertøy for et mannlig publikum. Slike former for seksualisering viser seg å fungere både som inngangsbillett og forhandlingskort overfor sponsorer, og utviklingen viser at disse iscenesettelsene stadig oftere får et pornografisk preg.

At kvinnelige utøvere må seksualisere seg for å oppnå medieoppmerksomhet og sponsorinteresse, viser at kvinner i en kommersialisert kultur dominert av maskuline normer og koder, må spille på en dobbel standard for å bli verdsatt. De må både bevise at de er seriøse idrettsutøvere ved å tilpasse seg menns prestasjonsstandarder;

samtidig som de må vise at de er attraktive, heteroseksuelle kvinner. Med andre ord dersom man ønsker å få best mulig økonomiske kår for å spille fotball, må kvinner på strategiske måter eksponere betydninger av kjønn både som likhet og forskjell i tråd med de forestillinger om ønsket kvinnelighet, som markedsaktørene definerer.

Iflg. mine intervjuer med markedsansatte innen fotball, var det tydelig at veldig få sponsorer var interessert i damefotball. Datamateriale viser også at nesten alt sponsorarbeid innen for eksempel fotball, ble konsentrert rundt herrefotballen. Innsatsen for å skaffe sponsorer til damefotballen var svært liten. En lokal markedssjef hevdet dessuten at sponsoravtaler knyttet til damefotball var mye mer kompliserte enn for herrefotball. I herrefotball er det fotballspillet som produkt som står i fokus, mens i damefotball er forhandlingsgrunnlaget langt videre og oftest knyttet til betingelser omkring profilering av utseende, sjarm og kropp, og det i sammenhenger som har lite eller ingenting med idretten å gjøre.

Flere av mine informanter antydte at assosiasjoner med lesbiskhet blir oppfattet som problematisk i forhold til sponsorer. I mediekontekster dominert av heteroseksuelle menn, har det blitt uttrykt at lesbiske ikke blir oppfatta som "ekte" eller "nok kvinne", men som et slags "tredje kjønn". En slik holdning øker presset på kvinnelige utøvere med hensyn til å iscenesette seg på stereotype heteroseksuelle måter, på måter som ikke kan skape tvil om deres seksualitet.

Kalenderpikekonseptet fremstår i denne sammenheng som et velegnet konsept for å dempe ned lesperykter og fremstille seg på måter som

sponsorer og et dominant mannlig blikk vil ha. For kvinnelige utøvere betyr dette at de presses til å eksponere sin seksuelle og kroppslige sårbarhet, et vilkår som alltid vil være fylt med motstand, ambivalens og personlige dilemmaer. Flere av de som har gått lengst i pornografisk iscenesettelser, har uttrykt at de ikke ønsker å gjøre det på nytt.

Verre og langt mer problematisk blir dette presset når kvinnene selv ikke lenger kan bestemme om — og eventuelt på hvilken måte de skal eksponere sin kropp og sitt kjønn for media og publikum, men blir tvunget gjennom idrettens bestemmelser å iscenesette seg på bestemte seksualiserte måter. Et eksempel på en slik institusjonalisert seksualisering er draktbestemmelsene innen volleyball og særlig da innen sandvolleyball.

Bikinikrav som institusjonalisert seksualisering

Det internasjonale volleyballforbundet har gjennom sine draktbestemmelser, som mål å tiltrekke seg medieoppmerksomhet og sponsorer gjennom å bruke de kvinnelige utøvernes kropp som utstillingsvindu. Gjennom slike institusjonaliserte seksualiseringsstrategier, blir så de etiske sidene ved markedets kjønnspolitik, så vel som idrettens tilpasning til slike krav mer enn problematiske. De nye draktreglementet fra 1998 i internasjonal volleyball, gir blant annet detaljerte og klare instruksjoner for hvordan spillerne skal være kledd på banen.

I sandvolleyball skal damene spille i bikini, og denne har gitte maksimumsrammer med blant annet følgende utforming:

...women's tops to be tight fitting, with open back, open upper chest and open stomach /.../ ... side with of women's bathing suit bottoms should be maksimum 6 cm" .

Disse retningslinjene håndheves strengt. Lag som ikke følger de, blir straffet med store bøter. Argumentene for bestemmelsene er ikke knytt til idrettsfaglige forhold, men til markedsattraktivitet og inntjening. Begrunnelsen er blant annet:

... not to hide the athlete's from public, media and sponsors".

Herrespillerne får derimot ikke lov å spille i bar overkropp, fordi dette vil gi mindre plass til sponsormerker og bety mindre sponsorinntekter. For damespillerne er det derimot kroppen som skal være salgsobjektet.

Heteroseksuell kjønnsforskjell som instrument for nytte og nytelse?

Idretten definerer seg som en sivilsamfunnsarena, der sosio-etiske grunnverdier som likestilling, likeverd og demokrati skal prege virksomheten. Men hva skjer med målet om likestilling og likeverd når toppidrettskvinner må kompensere for sitt mindreverd ved å eksponere sine heteroseksuelle attributter som lokkemiddel og salgsvare? Hvilke kjønnskonstruksjoner og forståelser av kjønn ligg under slike praksiser?

Seksualiseringen av kvinnelige toppidrettsutøvere har skapt mediedebatt, og reaksjonene har vært både sterke og tvetydige. De positive reaksjonene har blant annet karakterisert de kvinnelige utøverne som har gått lengst i pornografisk eksponering, som modige og frekke.

Det har også vært hevdet at de gjennom sine iscenesettelser kan tolkes som fristerinner og kulturelle provokatører, og på denne måten utrykker at likestilling mellom kjønnene allerede er oppnådd.

Men hvordan kan for eksempel fotballspillere som forsøker å kompensere for sitt mindreverd på sponsormarkedet gjennom å tilfredsstille andres ønsker om seksualiserte og mykpornografiske iscenesettelser, utrykke likestilling og likeverd? Ved å gå inn i en slik kvinnerolle, går de samtidig inn i noen kollektive og hegemoniske heteroseksuelle kjønnskoder som symboliserer det motsatte. I patriarkalske kulturer har bruk av erotisk makt, alltid gitt kvinner kortsiktige gevinster i form av penger, beundring og oppmerksomhet, og slike uttrykksformer har symbolisert kvinnelig underordning og mannlig definisjonmakt. Feministisk analyse av seksualisering uttrykker hvordan kvinner lærer underordning og objektivering gjennom slike kroppspraksiser.

Den svenske medieforskeren Anja Hirdmann viser for eksempel hvordan det er kvinners kropp og kvinners blick som står i sentrum for seksualiserte iscenesettelser, men hensikten er å tiltrekke seg oppmerksomhet fra andres blick — fortrinnsvis det mannlige. Kvinner blir slik brukt som objekt for underholdning og nytelse på måter som sjelden menn blir det.

Seksualisering og erotisering av kvinner reflekterer at markedsorienterte idretter ikke lenger fastholder betydninger av kjønn som likhet og likeverd, men legitimerer å ta i bruk betydninger av kjønn som forskjell for nytte og inntjening. Dette signaliserer at sosio-etiske verdier som likeverd og likestilling får vikeplikt når marked-

sattraktivitet og inntjening står på spill.

Mine analyser av idrettspolitikken har vist at en økende avhengighet av markedet, har resultert i at diskurser om likestilling, likhet og kjønnsrettferdighet har kommet i bakgrunnen til fordel for diskurser knytt til kjønn som nytte og nytelse, og betydninger av kjønn som kan innebære en lønnsom forskjell. Fordi idretten ser

på seg selv som en ideell bevegelse og et stadig viktigere medium for moderne identitetsdanning, er idrettens bidrag til mediert seksualisering og pornografisering av kvinner både etisk betenkelig og problematisk, og burde vært gjenstand for mye mer dyptpløyende konsekvensanalyser så vel som politisk oppmerksomhet.

Hälsoutvecklingen i Sverige 1980–2001*

av Jonas Edlund & Mikael Stattin

Jonas Edlund, här med sonen Valter, är docent i sociologi vid Umeå universitet. Hans huvudsakliga forskningsområde rör attityder och värderingar kring skatter och välfärdspolitik.

GOD HÄLSA är ett viktigt mål för de flesta människor. En god hälsa innebär frånvaro av olika typer av besvär och plågor samtidigt som god hälsa är en viktig resurs när det gäller en mängd livsområden. Sjukdom däremot innebär ofta försämringar av människors levnadsförhållanden och livskvalitet. Dessutom medför många sjukdomar funktionsnedsättningar och begränsningar i arbetsförmågan som i sin tur innebär försämrade möjligheter till försörjning via arbete.

Samhället satsar också stora resurser på hälsoområdet. Dels via hälso- och sjukvård och dels via olika typer av socialförsäkringar som täcker inkomstbortfall vid händelse av sjukdom. En viktig målsättning med samhällets insatser på hälsoområdet är givetvis att minska ohälsans omfattning. Och sett i ett längre tidsperspektiv har detta också skett. I ett kortare tidsperspektiv är dock inte

Mikael Stattin är fil.dr. i sociologi vid Umeå universitet. Hans forskningsområden rör arbete och välfärd, med tonvikt på den äldre arbetskraftens möjligheter på arbetsmarknaden.

* För värdefulla kommentarer och synpunkter på tidigare versioner vill vi rikta ett tack till Ingrid Sjöberg, Rune Åberg, Joachim Vogel, medlemmarna i ISP-programmet vid sociologiska institutionen i Umeå och statsvetenskapliga institutionen i Göteborg, samt Sociologisk Forsknings två anonyma granskare.

hälsoutvecklingen lika entydigt positiv. Bilden av hälsans utveckling är nämligen i hög grad beroende av vilka mått som används.

När det gäller att beskriva hälsoläget i olika länder är till exempel dödlighet och genomsnittlig livslängd ofta använda mått. Med det är också möjligt att utnyttja data om sjukvårdskonsumtion och sjuktal. Ytterligare ett sätt är att mäta människors egen uppfattning om sin hälsa.

Om man studerar dödlighet under nittio-talet är slutsatsen, då dödligheten minskat, att hälsoläget förbättrats (SOU 2001:79). Om man däremot väljer att studera förekomsten av långvarig sjukdom, förekomst av oro och ångest eller sjukförsäkringsutnyttjande tvingas man dra en motsatt slutsats: hälsoläget har försämrats under nittio-talet. Denna splittrade bild av hälsoutvecklingen kan ses som ett uttryck för att hälsa är ett komplext begrepp som innehåller ett flertal olika komponenter. Därför skall resultaten inte betraktas som oförenliga utan som komplementära.

En annan viktig aspekt är den mycket ojämna fördelningen av hälsa i samhället; vissa grupper är drabbade av ohälsa i betydligt större omfattning än andra. Detta fenomen förekommer i stort sett hela Europa (Mackenbach et. al. 2002). Att minska ojämlikheten i hälsa mellan olika befolkningsgrupper har länge varit ett centralt folkhälsopolitiskt mål men under de senaste decennierna har inte mycket förändrats (Lundberg 2003).

I Socialstyrelsens folkhälsorapport från 2001 (Socialstyrelsen 2001:324) konstateras bland annat att:

- ▀ arbetare har större sjukdomsrisk än tjänstemän,
- ▀ lågutbildade har fler hälsoproblem än högutbildade,
- ▀ låginkomsttagare har högre dödlighetsrisk än höginkomsttagare,
- ▀ vissa ekonomiskt och socialt utsatta grupper löper större risk än andra att bli sjuka,
- ▀ ensamstående föräldrar, både mödrar och fäder har sämre hälsa än sammanboende föräldrar,
- ▀ dödligheten minskar för nästan alla socioekonomiska grupper utom för kvinnor i okvalificerade arbetaryrken.

I en av Valfärdsbokslutets forskarrapporter (SOU 2000:41) framkommer att nittio-talet inneburit en generellt sett försämrad välfärd på ett flertal olika områden. Dessutom har vissa grupper erfarit större försämringar av levnadsvillkoren än andra grupper. Detta rör invandrare, ensamstående mödrar samt yngre människor. När det gäller hälsa specifikt rapporterar utredningen om försämringar på ett flertal enstaka hälsoindikatorer men att skillnaderna mellan olika befolkningsgrupper är relativt konstanta.

En stor utmaning för forskningen på detta område är att söka förstå hur dessa systematiska skillnader uppkommer och bibehålls över tid. Detta är en mycket komplicerad uppgift då processen påverkas av en mängd olika orsaker som dessutom samverkar på olika sätt. De handlar om såväl biologiska stressmekanismer påverkade av allmänna levnads- och arbetsförhållanden, som faktorer kopplade till barndom och uppväxt, utbildningsbakgrund, samt hälsorelaterade beteenden. Man kan även uttrycka det i termer

av att det finns orsaksfaktorer på olika nivåer, en strukturell nivå som exempelvis social klass till vilka vissa strukturellt betingade levnads- och arbetsomständigheter är knutna. Till denna kan också läggas en andra nivå som gäller individuella beteenden och livsstilar som orsak till ohälsa. Dessa beteenden/livsstilar är inte slumpmässigt fördelade i befolkningen. Tvärtom, faktorer som kostvanor, motion, alkoholkonsumtion och rökning är alla exempel på beteenden vars förekomst varierar mellan olika grupper (Vågerö & Illsley 1995, Bartley m.fl. 1999, Socialstyrelsen 2001, Lundberg 2003).

Den bedrivs idag omfattande forskning på detta område och det pågår även ett kontinuerligt arbete med att utveckla olika mått för att mäta befolkningens hälsa och dess bestämningsfaktorer (Diderichsen 2000). Ett vanligt sätt att studera hälsans utveckling är att granska enskilda hälsoindikatorer som till exempel olika diagnoser, symptom eller besvär. Detta är i många fall en ändamålsenlig strategi då sådana studier i hög grad är åtgärdsrelevanta eftersom de har en tydlig koppling till frågor om orsaker och exponeringar. Dessutom kan sådana studier ge information om den relativa betydelsen av olika sjukdomsdiagnoser och därigenom fungera som underlag för samhällets prioriteringar på vård- och omsorgsområdet. Ett annat vanligt förekommande sätt att studera hälsa är via olika typer av sammanvägda mått. SCB har till exempel utvecklat ett hälsoindex som innefattar frågor om självskattad hälsa, långvarig sjukdom och nedsatt arbetsförmåga och som varierar mellan 0 (död) och 1 (full hälsa). Det förekommer även mått baserade på faktorer såsom antal

friska levnadsår, överlevnad, samt olika aspekter av livskvalitet. Deskriptiva studier med användande av sammanvägda mått är väsentliga när det gäller att granska folkhälsans utveckling i samhället medan en svaghet med sådana mått är de ofta har en svagare koppling till en åtgärdsida (Diderichsen 2000:703). Analysen i denna studie anknyter till traditionen att studera hälsans utveckling med sammanvägda mått. Emellertid kommer vi i denna studie att använda en statistisk metod som sorterar individer i grupper på basis av den faktiska strukturen i data (Magidson & Vermunt 2002).¹ Medan de flesta sammanvägda mått vilar på en predefinierad — mer eller mindre teoretiskt härledd — grund, definierar och identifierar vi i denna studie hälsosituationen i befolkningen med utgångspunkt i hur ett antal olika hälsoindikatorer är fördelade i data. Hälsobegreppets operationalisering bör därför förstås som datagenererad snarare än teoribaserad. Vi kommer alltså inte att studera förekomst av enskilda hälsoproblem, snarare studeras förekomst och fördelning av olika hälsoprofiler i befolkningen, dvs. om vissa kombinationer av hälsoproblem är mer eller mindre vanliga i olika befolkningsgrupper.²

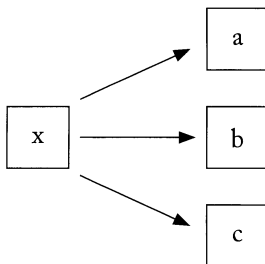
Syftet med artikeln är att ge en deskriptiv bild av (i) hur ett antal hälsoindikatorer hänger samman i vanligt förekommande kombinationer och bildar mönster av olika hälsotillstånd, (ii) hur dessa hälsotillstånd utvecklas över tid, samt (iii) hur hälsoutvecklingen ser ut för olika befolkningsgrupper. Artikelns disposition är följande. I nästa avsnitt redovisas analysmetod och data. Därefter följer den empiriska analysen som består av två delar. I den första analyseras

hälsans struktur och förändring. Efterföljande analys rör hälsoutvecklingen för olika grupper. Slutligen diskuteras resultaten i relation till möjliga orsaksfaktorer.

Metod och data

Istället för att undersöka förekomsten av ohälsa genom att studera varje enskild hälsoindikator separat kommer analyserna i denna studie snarare att fokusera på förekomsten av ofta förekommande kombinationer av olika hälsoindikatorer. En metod som möjliggör detta är *Latent Class Analysis* (LCA).

Traditionell LCA antar att varje observation (individ) hör till ett och endast ett kluster (kategori) av en icke observerbar (latent) variabel, samt att statistiskt oberoende råder mellan de observerade variablerna (indikatorerna) efter kontroll för den latent variabeln, enligt denna figur:

De tre indikatorerna a, b och c är inte direkt associerade med varandra, utan endast indirekt via den latent variabeln x. Den latent variabeln x antas förklara den samlade associationen som finns mellan indikatorerna a, b, c. Den latent variabeln är en nominal diskret variabel (den

urskiljer ej rangordningsbara kategorier), och bör innehålla så få kategorier (kluster) som möjligt: givet att statistiska mått på modellpassform är acceptabla, föredras enkla modeller framför komplicerade.

Analysen tar ofta sin utgångspunkt i en 1-klustermodell (alla individer hamnar i samma kategori) vilken specificerar statistiskt oberoende mellan variablerna. Om en sådan modell passar data betyder det att det inte finns någon samvariation mellan indikatorerna, det finns följaktligen ingen variation att förklara med en latent variabel. Det är förstås ovanligt att en 1-klustermodell passar data, men den variation som modellen producerar, indikerar den maximala variationen i data som en latent klustermodell kan förklara.

Om 1-klustermodellen inte passar data, brukar man fortsätta med en 2-klustermodell. Förfarandet att addera ytterligare ett kluster till modellen fortsätter tills man nått en acceptabel passform gentemot data (Magidson & Vermunt 2003). Hur de olika måtten som produceras av LCA skall tolkas förklaras närmare i anslutning till de berörda tabellerna.

Här skall också nämnas att vi i analyserna har konstanthållit för ULF-årgång, vilket innebär att de egenskaper som karaktäriserar de olika klustren är konstanta. Klustrens egenskaper är med andra ord desamma år 1980 som 2001. Vad som dock tilläts variera över tid är klustrens storlek, dvs. sannolikheten för klustertillhörighet. Om exempelvis klustret där trötthet och värk är starka komponenter ökar i storlek över tid, betyder det också att trötthet och värk tenderar att öka i befolkningen.

Data

De data analysen bygger på är statistiska centralbyråns årliga survey: *Undersökningarna av levnadsförhållanden (ULF)*. Undersökningarna har på uppdrag av Sveriges Riksdag genomförts sedan 1975, i huvudsak som besöksintervjuer med ett slumpmässigt urval om ca 7500 personer årligen av Sveriges vuxna befolkning 16–84 år.³

En viktig ambition i denna studie är att granska hälsoutvecklingen med en relativt bred uppsättning hälsoindikatorer. Alla indikatorer har emellertid inte funnits med i samtliga ULF-årgångar. Därför rör data enbart åren 1980, 1988–1989, 1994–2001.⁴ Detta förfaringssätt innebär en begränsning av analysen som rör utveckling över tid men ökar kraftigt möjligheterna att urskilja specifika hälsotillstånd i befolkningen. Vår latenta variabel *hälsa* baseras på nedanstående åtta indikatorer.

1. Hur bedömer du ditt allmänna hälsotillstånd?
2. Har du någon långvarig sjukdom, besvär eller olycksfall, något handikapp eller annan svaghet?
3. Medför den/de sjukdomar du har att din arbetsförmåga är nedsatt?
4. Får du regelbunden medicinsk behandling för någon av de uppgivna diagnoserna?
5. Svåra besvär av ångslan, oro eller ångest?
6. Trött om dagarna och kvällarna och har svårt att komma igång på mornarna.
7. Svåra besvär av värk i skuldror, nacke eller axlar, ryggsmärtor höftsmärtor eller ischias, i händer, armbågar, ben eller knän.
8. Besvär hela tiden, ofta eller då och då av

någon angiven diagnos samt svåra eller mycket svåra besvär av någon angiven diagnos.

På frågan om allmän hälsa (1) har svarsalternativen varierat något över tid men är trots det möjlig att använda för att jämföra olika årgångar av ULF-data. Indikatorerna 3–4 är filtrerade. Endast de som svarat ja på frågan om långvarig sjukdom (2) har fått dessa frågor. Detta är inget problem utom i de fall där dessa egenskaper förekommer utan att långvarig sjukdom föreligger. I vissa fall kan därför hälsonivån för de som definierats som friska överskattas något.

En generell brist hos indikatorerna 1–4 är att de inte säger något om vilken typ av ohälsa det är fråga om. De säger heller inget om besvärens omfattning och frekvens. Vi har därför valt ut en andra grupp av indikatorer (5–8) som beskriver mer specifika besvär som är graderade efter besvärens svårighetsgrad. Dessutom berör vissa det psykiska välbefinnandet.

I analyserna har dikotoma versioner av variablerna använts. När det gäller den första hälsoindikatorn skiljer vi på dem som angett dåligt eller mycket dåligt hälsotillstånd (kod 1) från övriga (kod 0). För indikatorerna 2–4 gäller att individer som har egenskapen — dvs. långvarig sjukdom, nedsatt arbetsförmåga eller regelbundet medicinering — har kodats som 1 och övriga 0. För indikatorerna 5–8 har svåra besvär kodats som 1, övriga som 0. Notera här att det endast är svåra besvär som betraktas som ohälsa. Detta är ett snävt kriterium då de som rapporterat måttliga besvär kategoriseras på samma sätt som dem som inte har besvär alls. Detta påverkar naturligtvis bilden av ohälsans

omfattning i stort samtidigt som detta innebär att vi koncentrerar intresset på den del av befolkningen som rapporterar de mest allvarliga hälsoproblemen. Utifrån vårt syfte att studera hälsoutvecklingen, torde detta vara en helt rimlig avgränsning då risken att måttet på ohälsa påverkas av tillfälliga och/eller triviala hälsoproblem minskar.

Hälsans struktur och förändring

Som tidigare nämndes är grundtanken i LCA att den totala associationen mellan ett antal manifesta variabler (indikatorer) kan förklaras av en latent variabel. I vårt fall utgörs den latent variabeln av en klustervariabel som grupperar individer på basis av likhet vad gäller hälsoindikatorer. Exempelvis antar en 1-klustermodell att alla individer har liknande egenskaper och tillhör följaktligen samma kluster, en 2-klustermodell söker urskilja två grupper av individer som inbördes har liknande egenskaper och sinsemellan olika. Huruvida en modell passar strukturen på data avgörs huvudsakligen på basis av olika

statistiska mått (L^2 och BIC).

Vi börjar med att undersöka hur de åtta indikatorerna för *hälsa* hänger samman med varandra. Tabell 1 visar testresultaten av ett antal olika modeller. Den första modellen postulerar att indikatorerna är statistiskt oberoende av varandra, dvs. det finns ingen association att förklara i data. Vanligtvis förväntar vi oss inte att denna modell skall passa data, vilket den heller inte gör ($L^2 = 135\,451,82$).

Som tidigare beskrivits bör 1-klustermodellen ses som en basmodell utifrån vilken man värderar andra modellers anpassning till data. L^2 för basmodellen visar den maximala variation som kan förklaras av en LCA modell. Ju lägre L^2 relativt frihetsgrader en modell har, desto bättre är modellens anpassning till data. BIC-måttet är ytterligare ett mått på modellens passform gentemot data och definieras: $BIC = L^2 - \ln(n) \cdot df$. Ju lägre BIC desto bättre modell i statistisk bemärkelse. BIC-måttet tenderar att föredra enkla modeller framför komplicerade (Raftery 1986). Förbättras BIC när ytterligare ett kluster adderas till modellen kan man på goda grunder

Tabell 1. Testresultat av ett antal klustermodeller för den latent variabeln hälsa.

Hälsa	L^2	BIC	df	L^2 Reducering
1. 1-kluster	135 451,82	104427,45	2797	
2. 2-kluster	21 430,40	-9383,22	2778	84,2%
3. 3-kluster	5 158,63	-25444,25	2759	96,2%
4. 4-kluster	3 590,89	-26801,24	2740	97,3%
5. 5-kluster	2 662,63	-27518,75	2721	98,0%

($n = 65\,145$).

föredra den mer komplicerade modellen.

Låt oss nu studera utfallet av modelltestet något närmare. Som tidigare kommenterats passar inte 1-klustermodellen data. Modell 2 söker beskriva data genom att forma två kluster som generellt skiljer mellan de med god hälsa och de med mindre god hälsa. Även om modellens passform förbättras påtagligt, L^2 reduceras med 84,2 procent jämfört med modell 1, är det en avsevärd variation kvar att förklara. Personer med olika typer av ohälsa utgör alltså ingen homogen grupp. Modellerna 3-5 differentierar ytterligare mellan olika ohälsogrupper. Trots att reduktionen av L^2 är marginell mellan dessa modeller har vi valt att representera data med modell 5 som urskiljer fem kluster. Detta av två skäl. Dels går det att ge en substantiell tolkning av de olika hälsotillstånden som dessa kluster representerar, och dels har 5-klustermodellen det lägsta BIC-värdet.

Vilka specifika egenskaper karaktäriserar då de olika klustren som redovisades i tabell 1, modell 5? Detta kan studeras genom att analysera hur indikatorerna hänger samman med varje enskilt kluster.

I tabell 2 redovisas sannolikheten för svaret 'ja' på varje indikator givet klustertillhörighet. Ett intressant fynd i tabell 2 är att två grupper visar mycket låg sannolikhet för långvarig sjukdom, klustren 1 och 5. I kluster 1 förekommer i stort sett inga allmänna besvär alls. Visserligen återfinns en viss förekomst svåra besvär av värk och trötthet men dessa andelar är dock mycket små varför det är rimligt att betrakta kluster 1 som en renodlad friskgrupp.⁵ I kluster 5 är andelarna med långvarig sjukdom/arbetsnedsättning/dålig hälsa mycket låga varför även detta kan benämnas som en friskgrupp. Dock förekommer trötthet och svåra besvär av värk i ganska betydande omfattning här. Var tionde i

Tabell 2. Latent variabel hälsa. Sannolikhet för indikatorsvaret 'ja' efter klustertillhörighet. Procent.

		Kluster 1 Friska	Kluster 2 Lätt ohälsa	Kluster 3 Svår ohälsa	Kluster 4 Sjuka	Kluster 5 Friska med besvär
Dålig hälsa	Ja	0	0	7	68	3
Långvarig sjukdom	Ja	0	100	100	100	4
Nedsatt arbetsförmåga	Ja	0	27	83	98	0
Medicinsk behandling	Ja	0	64	67	93	0
Oro/Ångest	Ja	0	1	6	27	10
Trött för jämnan	Ja	2	5	11	40	34
Svåra besvär diagnos	Ja	0	7	64	91	0
Svåra besvär värk	Ja	5	9	6	69	25
Klusterstorlek		49	24	15	6	6

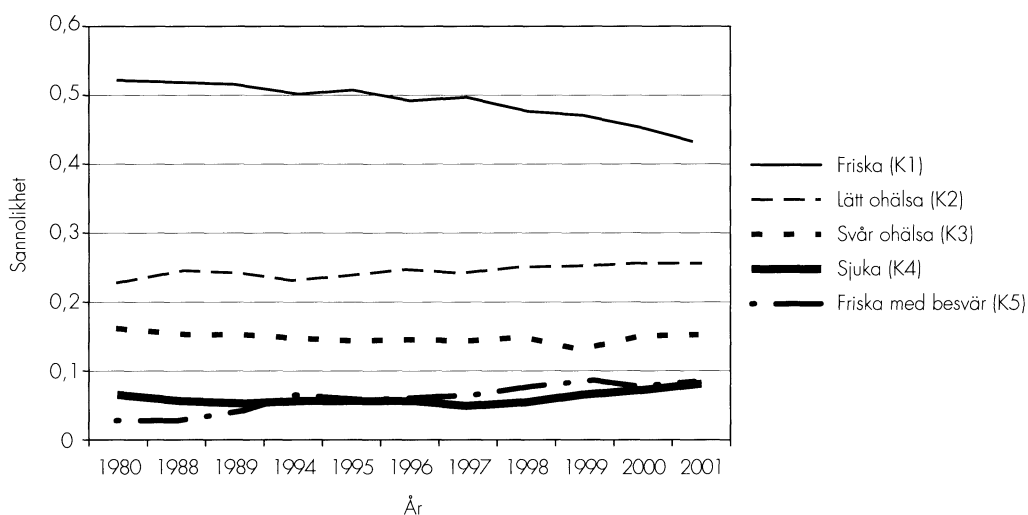
detta kluster anger dessutom svåra besvär av oro och ångest. Vi har således två friskgrupper som främst skiljs åt genom andelen som rapporterar olika typer av besvär.

Klustren 2, 3, 4 representerar olika typer av ohälsogrupper. I en mening liknar de varandra: samtliga har en långvarig sjukdom och en stor andel står under medicinsk behandling. På övriga indikatorer uppvisar de skilda mönster. Kluster 2 representerar en mildare form av ohälsa. Jämfört med de andra grupperna är andelen med nedsatt arbetsförmåga låg. Likaså är sannolikheten för specifika besvär begränsad. Dessutom är det ingen i detta kluster som rapporterar dålig hälsa. I kluster 3 finner vi en mer allvarlig form av ohälsa. Två tredjedelar har svåra besvär av värk och en viktig skillnad i förhållande till kluster 2 är att andelen med nedsatt arbetsförmåga är

mycket hög. Ytterligare en likhet mellan dessa kluster är den låga sannolikheten för att de själva ska uppfatta sig ha dålig hälsa. Att ha en långvarig sjukdom, kanske i kombination med nedsatt arbetsförmåga, utgör alltså inget hinder för många människors positiva uppfattning om det egna hälsotillståndet. Kluster 4 framstår som en utpräglad sjukgrupp. Vi kan observera höga sannolikheter på de flesta indikatorer. Vidare betraktar en stor majoritet den egna hälsan som dålig. På basis av de olika klustrens egenskaper har de erhållit följande beteckningar: Friska (K1), Friska med besvär (K5), Lätt ohälsa (K2), Svår ohälsa (K3), Sjuka (K4).

En intressant fråga är givetvis storleken på grupperna. I tabellen redovisas den genomsnittliga storleken för varje grupp. Här kan vi konstatera att de friska utgör den absolut största

Diagram 1. Hälsoutvecklingen 1980–2001. Sannolikhet för klustertillhörighet

gruppen, 49 procent. Grupperna med lättare former av ohälsa representerar knappt 30 procent av befolkningen. Individer med mer allvarliga hälsoproblem utgör ungefär 20 procent av befolkningen. Men vad som kanske är av större intresse är att undersöka hurvida storleken på grupperna varierar över tid och det redovisas i diagram 1. En av de viktigaste slutsatserna utifrån diagrammet rör kluster 1, de friska. Huvudintrycket är att hälsotillståndet försämrats över tid. 1980 återfanns cirka 52 procent av befolkningen bland de friska (K1). Denna andel har successivt minskat och var 2001 cirka 43 procent vilket är en nedgång med nio procentenheter. Den trendmässiga nedgången i hälsa är speciellt tydlig om vi enbart ser till utvecklingen under den senare hälften av nittioalet.

I diagram 1 framkommer det vidare att K5, friskgruppen med besvär, tenderar att växa. I början av perioden samlade detta kluster drygt 2 procent av befolkningen medan motsvarande tal 2001 är knappt 9 procent, vilket är en betydande ökning. Resultatet är intressant då klustret rymmer i grunden friska personer som rapporterar att de har svåra besvär av värk och trötthet.

När det gäller de tre ohälsoklustren är bilden varierad. Storleken på gruppen med lätt ohälsa (K2) tenderar att öka något under tidsperioden, från 22 till 25 procent. Gruppen med svår ohälsa (K3) förefaller vara relativt stabil och trenden är snarast sjunkande om man undantar de sista undersökningsårgångarna. Den renodlade sjukgruppen (K4), visar en kurvlinjär utveckling. Under inledningen av perioden, fram till 1994, var andelen i detta kluster sjunkande. Fram till 1998 inträffade inte några förändringar alls, medan en

ökning ses under periodens fyra sista år.

Utifrån de allra senaste årens utveckling av hälsoläget är det svårt att måla upp en bild i ljusa färger. Andelen friska har sjunkit medan vi kan se en relativt kraftig tillväxt av personer som kännetecknas av god hälsa men som har olika typer av besvär (K5). Vidare tenderar grupperna med svår ohälsa och sjukdom (K3, K4) att växa något.

Hälsoutvecklingen inom olika befolkningsgrupper

Vilka faktorer kan tänkas ligga bakom den negativa hälsoutvecklingen under nittioalet? En möjlig faktor är de välfärdspolitiska åtstramningar som genomfördes i kölvattnet av den statsfinansiella krisen. Om denna tes stämmer bör hälsoförsämringar främst ha drabbat mer utsatta grupper, såsom arbetare, lågutbildade och ensamstående med barn.

En annan rimlig förklaring torde vara förändringar i arbetslivet. Kan exempelvis den relativt kraftiga ökningen av friska personer med besvär (K5) vara en konsekvens av de förändringar som präglade arbetslivet under nittioalet? ⁶ Vi tänker då i första hand på de rapporter som talar om en tendens till ökad arbetsbelastning i arbetslivet som inneburit försämrade psykosocial arbetsmiljö. Andelen jobb med högt arbetstempo och tidspress har ökat kontinuerligt under nittioalet. Likaså har upplevelsen av egenkontroll över arbetssituationen minskat påtagligt under senare delen av nittioalet. Andra närbesläktade fenomen rör utvecklingen mot mer slimmade organisationer med minimal bemanning, lika-

så ökningen av antalet osäkra tidsbegränsade anställningar. (Theorell 2003, SOU 1999:69, Socialstyrelsen 2001). Det finns således skäl att fråga om tendensen mot en ökad re-kom-modifiering (Breen 1997) på arbetsmarknaden har resulterat i ökad ohälsa.

En tredje möjlig förklaring bakom hälso-försämringen skulle kunna vara förändrade livsstilmönster såsom kostvanor, motion, droganvändning, et cetera. Exempelvis tenderar andelen överviktiga att öka i snabbare takt under nittioalet jämfört med tidigare. Denna trend tycks vara tydligast bland de yngre. Vidare indikerar data att stillasittandet och intagande av 'tomma kalorier' i form av godis och läsk har ökat bland unga. Alla kurvor pekar dock inte nedåt. För befolkningen i sin helhet förefaller matvanorna ha förbättrats. Likaså tenderar en annan stor riskfaktor att minska, nämligen rökning (Socialstyrelsen 2001).

Vår avsikt här är inte att explicit testa för olika förklaringsmodeller. Snarare hoppas vi att analysen av gruppskillnader kan ge upplysningar om var möjliga orsaksfaktorer i första hand bör sökas. Med utgångspunkt i frågan om huruvida hälsoutvecklingen hänger samman med grupper förändrade hälsoskillnader reser vi inför analysen ett antal teser som kan tjäna som vägledning.

Tes 1: Polariseringsteser. Tesen utgår från att skillnader i levnadsförhållanden för olika sociala grupperingar har ökat (McFate et. al. 1995). Tecken på en sådan utveckling rör exempelvis fenomen som ojämlika arbetslöshetsrisker, ökade inkomstskillnader, samt välfärdspolitiska åtstramningar, vilka tenderar att drabba mer utsatta grupper. Det försämrade hälsoläget kan

utifrån denna tes förklaras av att resurssvaga grupper ohälsa har ökat i större utsträckning än mer resursstarka grupper ohälsa. Nedgången i hälsa hänger således samman med en ökad polarisering mellan resursstarka och resurssvaga grupper.

Tes 2: Konvergensteser. Denna tes bygger på att sociala grupper levnadsförhållanden tenderar att utjämnas. Företrädare för sådana argument återfinns ofta bland dem som förespråkar klassamhällets borttynande (Clark & Lipset 2001). Här formuleras konvergensteser i en mer pessimistisk variant. Det försämrade hälsoläget förklaras av att resursstarka grupper ohälsa har ökat i snabbare takt än resurssvaga grupper ohälsa vilket innebär att grupperna blir mer lika varandra över tid. Hälsoutvecklingen kännetecknas av en konvergens mellan resurssvaga och resurssvaga grupper.

Tes 3: Status quo teser. Alla befolkningsgrupper har en liknande utveckling. Hälsoutvecklingen kännetecknas av en generell nedgång, dvs. en gemensam nedgång av hälsolivån, där skillnader mellan grupper är stabila.

Tes 4: Kompositionsteser. Befolkningsgruppernas hälsolivån är stabil. Trenden mot ökad ohälsa har sin orsak i förändringar av gruppernas relativa storlek. Om exempelvis grupper som tenderar att ha sämre hälsa har ökat i storlek och grupper med bättre hälsa minskat, leder detta till en ohälsökning på aggregerad nivå, även om skillnader mellan grupper är konstanta över tid.

De bakgrundsvariabler som valts ut för analysen är följande:

Variabel	Högrisk	Lågrisk
Kön	Kvinnor	Män
Sektor	Kommun/Landsting	*
Region	Norra Sverige	*
Nationalitet	Invandrare	Infödda svenskar
Ålder	Äldre	Yngre
Arbetsmarknadsposition	Förtidspensionärer/Arbetslösa	Sysselsatta
Hushållstyp	Ensamstående	Sambo med barn
Yrkesgrupp	Arbetare	Högre tjänstemän
Utbildning	Lågutbildade	Högutbildade

* Givna lågrisk-kategorier saknas.

Utifrån den forskning som tidigare refererats presenteras ovan ett antal sociala kategorier som kan anses vara mer eller mindre utpräglade hög respektive lågriskgrupper vad gäller hälsa.

De beroende variablerna i analysen utgörs av de fem klustren som representerar den latent variabeln *hälsa*. Vi redovisar två typer av sambandsmått. Det första måttet är en standardiserad betakoefficient. Denna visas med fet stil i tabellerna. Även om betakoefficienten inte är ett mått på effekt tenderar höga (låga) värden på beta indikera starka (svaga) samband mellan en beroende och en oberoende variabel. Det andra måttet är gruppmedelvärdet. Måttet anger sannolikheten för klustertillhörighet givet en viss gruppstillhörighet. Eftersom hälsa är starkt relaterat till ålder är båda måtten konstanthållna för ålder.⁷ Då årliga analyser av bakgrundsvariablernas relation till de beroende variablerna inte visar på någon större variation redovisas endast måttvärden för tre tidsperioder.

Hur har då gruppskillnaderna utvecklats? Ja, här kan vi konstatera att de observerade mönstren

tenderar att sammanfalla med innehållet i tes 3. Den generella bilden av hälsoutvecklingen präglas av hälsoförsämringar i stort sett alla undersökta sociala grupperingar. På basis av de samband som bakgrundsvariablerna har med *hälsa* kan de sorteras i två breda kategorier.

Den första kategorin variabler har en stabil men ytterst modest påverkan på hälsotillståndet (låga betavärden och små skillnader i sannolikhet mellan kategorier). Här återfinns faktorer som kön, sektor, region, och nationalitet (tabell 3). Observera att klustren i tabellen är ordnade efter stigande ohälsa. Även om data visar att högriskgrupper uppvisar ett sämre hälsotillstånd än andra grupper är skillnaderna genomgående mycket små. Likaså kan vi konstatera att förändringar över tid är obetydliga.

Tabell 4 visar den andra kategorin variabler. Dessa kännetecknas av relativt markanta och stabila hälsoskillnader mellan grupper. Den viktigaste faktorn är ålder. Ju äldre man är desto större risk för ohälsa. Dock finns det tecken på att ålderns betydelse minskar under nittioalet,

Tabell 3. Hälsa. Sannolikhet för klustertillhörighet efter kön, sektor, region och nationalitet. Tre tidsperioder. Cellkoefficienter i fetstil är $\beta \times 100$ kontrollerade för ålder. Övriga cellkoefficienter anger gruppmedelvärdet i procent (sannolikhet för klustertillhörighet) kontrollerade för ålder.

	Kluster 1 Friska			Kluster 5 Friska med besvär			Kluster 2 Lätt ohälsa		
	1980- 1989	1994- 1997	1998- 2001	1980- 1989	1994- 1997	1998- 2001	1980- 1989	1994- 1997	1998- 2001
Kön	4	5	6	3	4	4	1	2	1
Män	54	53	49	3	6	7	24	25	26
Kvinnor	50	48	43	3	7	9	23	23	25
Sektor	3	3	3	2	2	1	2	1	1
Privat	63	59	54	4	7	9	19	22	23
Statlig	66	59	54	4	7	9	20	22	25
Kommunal	63	56	51	4	7	10	20	22	22
Landsfing	65	60	52	4	7	9	18	21	24
Region	4	6	3	4	4	4	3	4	2
Stockholm	54	55	45	4	7	8	22	22	26
Östra Mellansverige	50	49	46	3	6	8	25	25	26
Småland och öarna	53	51	48	3	6	8	23	24	24
Sydsverige	54	52	46	3	6	8	23	23	25
Västsverige	51	49	45	3	6	8	24	24	26
Norra Mellansverige	52	48	48	3	5	9	23	24	23
Mellersta norrland	47	46	42	3	5	8	25	28	27
Övre norrland	50	45	43	2	5	7	25	27	25
Nationalitet	3	4	4	4	7	5	4	5	5
Svenska medborgare	52	51	47	3	6	8	24	25	26
2:a generationens inv.	46	48	43	3	7	8	25	24	25
Utlandsfödda sv. medb.	48	44	40	3	8	9	19	19	21
Nordiskt medborgarskap	49	49	43	3	7	9	20	20	21
Övriga nationaliteter	47	49	43	5	11	12	17	17	18

i den meningen att hälsoläget bland de yngre försämrats i större utsträckning jämfört med de äldsta åldersgrupperna. Bland de yngsta faller sannolikheten att tillhöra de friska (K1) från 73 procent till 60 procent. Bland de äldsta faller sannolikheten från 20 till 18 procent. Tillväxten av ohälsa bland unga förefaller framförallt ske i gruppen friska med besvär (K5).

Sannolikheten att tillhöra denna grupp stiger från 4 till 11 procent bland de unga. Vi kan se en tydlig förskjutning av yngre från friskgruppen till gruppen med svåra besvär av oro, trötthet och värk. Detta resultat ligger också i linje med resultat som rapporterats i andra undersökningar av hälsans utveckling. Det gäller framför allt det faktum att det tycks

Kluster 3 Svår ohälsa			Kluster 4 Sjuka		
1980- 1989	1994- 1997	1998- 2001	1980- 1989	1994- 1997	1998- 2001
4	6	6	5	5	6
15	13	13	5	4	5
17	16	16	7	6	8
3	3	5	3	1	2
11	10	10	3	3	3
8	9	9	2	2	3
11	12	13	2	3	4
11	10	11	2	2	4
5	7	5	2	2	1
14	11	14	6	5	7
16	15	14	6	5	7
16	14	14	6	5	6
14	13	14	6	6	6
16	15	15	6	5	6
16	17	14	6	6	6
20	17	18	5	4	6
17	17	19	6	5	7
4	4	4	8	9	10
15	14	14	5	5	6
19	16	16	7	6	8
19	19	18	10	11	12
19	16	17	9	8	10
20	15	15	12	9	12

vara aspekter av psykisk ohälsa som ökar och att detta i stor utsträckning berör yngre personer. I såväl Socialstyrelsens senast publicerade Folkhälsorapport (Socialstyrelsen 2001) samt i betänkandet från nationella folkhälsokommittén (SOU 2000:41) noteras detta fenomen.

Arbetsmarknadsposition uppvisar också stora skillnader mellan grupper. Som väntat är det

främst förtidspensionärer som utmärker sig med låga hälsovärden, men skillnader i hälsa mellan sysselsatta och arbetslösa kan också noteras. Förtidspensionärerna återfinns föga förvånande i stor utsträckning i klustren med svår ohälsa och sjukdom (K₃, K₄). Trendmässiga gruppskillnader över tid är svåra att urskilja.

De övriga tre variablerna i tabell 4 har något svagare samband med hälsa. Hushållstyp visar att ensamstående oftare har hälsoproblem jämfört med sammanboende i allmänhet och sammanboende med barn i synnerhet. Även här tycks gruppskillnader vara relativt stabila över tid.

Yrkesgrupp och utbildning följer en förväntad klassdimension: arbetare och lågutbildade har de största hälsoproblemen; högre tjänstemän och högutbildade de lägsta. Dock tenderar skillnaden mellan yrkesgrupper försvagas. Vi kan också notera att skillnaderna är betydligt större när det gäller allvarliga former av ohälsa (K₃, K₄), jämfört med lindrigare former av ohälsa (K₂, K₅).

Tidsserieanalysen ger därmed stöd för tes 3. Vi har observerat en tämligen likartad hälso-utveckling för merparten av grupperna, men det finns undantag vad gäller tes 2, konvergenstesen, som erhåller empiriskt stöd. Vissa lågriskgrupper uppvisar en markerad ökning av ohälsan. Detta gäller främst för ålder där hälsoläget försämrats tydligast bland de unga, samt för yrkesgrupp där hälsoutvecklingen för arbetare och tjänstemän visar tecken på konvergens.

Hälsonivån har sjunkit mer för tjänstemän än för arbetare. För att ytterligare illustrera dessa trender redovisas utvecklingen för ålder och yrkesgrupp i diagram 2 och 3, sist i artikeln.

Tabell 4. Hälsa. Sannolikhet för klustertillhörighet efter ålder, arbetsmarknadsposition, hushållstyp, yrkesgrupp och utbildning. Tre tidsperioder. Cellkoefficienter i fetstil är beta x 100 kontrollerade för ålder. Övriga cellkoefficienter anger gruppmedelvärdet i procent (sannolikhet för klustertillhörighet) kontrollerade för ålder.

	Kluster 1 Friska			Kluster 5 Friska med besvär			Kluster 2 Lätt ohälsa		
	1980- 1989	1994- 1997	1998- 2001	1980- 1989	1994- 1997	1998- 2001	1980- 1989	1994- 1997	1998- 2001
Ålder	42	34	32	14	17	21	23	21	21
-29	73	65	60	4	8	11	15	18	18
30-49	64	59	54	4	8	10	18	18	19
50-59	46	45	42	3	5	6	26	26	28
60-69	33	32	29	2	3	4	34	33	35
70-	20	20	18	1	2	2	37	41	41
Arbetsmarknadspos.	24	26	25	6	9	9	3	5	6
Sysselsatta	64	59	54	4	7	9	20	22	23
Arbetslösa	49	51	46	3	8	9	22	21	24
Förtidspensionärer	14	13	11	1	2	3	15	14	14
Hushållstyp	9	8	9	5	8	7	6	5	7
Ensamstående utan barn	48	47	42	3	5	7	25	26	27
Ensamstående med barn	49	46	39	5	9	12	18	21	22
Sambo utan barn	50	49	46	3	6	7	25	25	27
Sambo med barn	58	55	52	3	7	9	21	21	21
Yrkesgrupp	11	9	7	1	1	2	3	4	2
Arbetare	59	54	50	4	7	9	20	22	23
Lägre tjänstemän	64	57	52	4	7	10	20	22	24
Mellan tjänstemän	69	62	55	3	7	9	19	22	23
Högre tjänstemän	72	65	59	4	7	9	19	21	24
Företag. och lantbrukare	67	62	55	4	8	10	17	17	23
Utbildning	9	10	9	3	2	2	2	1	3
Grundskola	50	45	41	3	6	7	24	24	26
Gymnasium högst2år	52	49	44	3	6	8	24	24	24
Gymnasium >2år	57	52	46	3	6	7	23	24	27
Högskola	62	57	52	3	6	8	21	24	26

Slutsatser

Resultaten av denna studie visar tecken på att förekomsten av ohälsa har ökat. För det första yttrar sig detta genom att andelen i befolkningen som kan kategoriseras som helt friska minskar. För det andra ökar andelen friska

med svåra besvär av trötthet och värk. När det gäller hälsoutvecklingen för olika befolkningsgrupper är det främst status quo tesen som får empiriskt stöd: *ökningen* av ohälsan är relativt lika fördelad över grupper. Det är alltså inte så

Kluster 3 Svår ohälsa			Kluster 4 Sjuka		
1980- 1989	1994- 1997	1998- 2001	1980- 1989	1994- 1997	1998- 2001
28	24	23	23	19	17
7	8	8	1	1	2
11	11	11	3	4	5
18	17	16	7	8	8
24	24	21	9	8	10
28	26	26	13	12	13
27	31	30	36	40	39
11	10	10	2	2	3
20	16	15	7	4	6
42	43	40	27	28	31
5	6	6	7	6	7
17	16	16	7	6	8
19	16	18	9	8	9
16	15	14	5	5	5
14	12	12	4	4	5
12	12	11	8	7	7
14	13	14	4	4	5
10	11	11	3	3	4
8	8	9	2	2	3
5	6	6	1	1	2
11	11	10	2	2	3
9	11	11	7	9	8
17	18	17	6	7	8
16	16	17	5	5	7
13	13	14	5	5	6
10	10	10	3	3	4

att den ökande ohälsan går att förklara genom att hänvisa till några få specifika gruppers förändrade hälsostatus.

Det finns emellertid två trendmässiga förskjutningar i data som talar mot denna generella

bild. Skillnader i hälsa minskar både mellan åldersgrupper och mellan yrkesgrupper. Dessa förändringar ligger i linje med argument som menar att gruppers levnadsvillkor tenderar att konvergera och bli mer homogena. Något ironiskt utifrån konvergensteorins förespråkare — vilka brukar likställa utveckling med framåtskridande i en positiv mening — är att vi här inte talar om en allmän förbättring, utan om en allmän försämring där de tidigare mer gynnade grupperna rört sig mot lägre nivåer av hälsa.

I ett folkhälsopolitiskt perspektiv är detta resultat knappast särskilt positivt. Målet att utjämna den sociala ojämlikheten i hälsa strävar efter raka motsatsen och kan uttryckas som i följande citat. "Ojämlikhet i hälsa mellan socialt definierade grupper representerar ett påtagligt utrymme för folkhälsoförbättringar, eftersom den hälsolivå som uppnåtts i de mest gynnande grupperna bevisligen är möjliga att uppnå" (Lundberg 2003:207).

Utifrån resultaten torde sökandet efter rimliga förklaringar inriktas mot två områden. Det första området rör förändrade livsstilmönster. Forskning visar att vissa inslag av hälsoriskbeteenden har ökat. Exempelvis har andelen överviktiga ökat stadigt i befolkningen. Andra indikationer som ligger i linje med våra resultat är att skillnader i övervikt mellan arbetare och tjänstemän samt mellan låg- och högutbildade minskar under nittioalet. Likaså visar forskning att hälsoriskbeteenden har ökat i större utsträckning bland yngre jämfört med äldre (Socialstyrelsen 2001).

Det andra området rör arbetsmarknadsrelaterade faktorer och kanske speciellt då faktorer

som rör arbetets organisering. Här vill vi återigen resa frågan om vilken betydelse trenden mot nedbemannade organisationer och försämrade psykosociala arbetsförhållanden haft för ökningen av ohälsan. Har dessa fenomen lett till att arbetsvillkor och arbetsmiljöförhållanden försämrats mer bland tjänstemän och unga relativt arbetare och äldre? Ökningen av ohälsan, framför allt i kluster 5 är klart oroande inte minst i relation till den mycket kraftiga uppgången av sjukförsäkringsutnyttjandet under det senaste halvdecenniet. Det är därför viktigt att i fortsatta studier följa upp denna utveckling och

även inkludera data om arbetsmiljö, arbetsvillkor, livsstilmönster och sjukfrånvaro.

Det är betydligt svårare att relatera de observerade förändringarna till faktorer som förknippas med polariseringstesen, såsom välfärdspolitiska åtstramningar och ökade inkomstskillnader. Om åtstramningarna i välfärdspolitiken har någon betydelse i detta sammanhang, har dessa uppenbarligen lett till en generell försämring av hälsoläget i befolkningen. Det är utifrån våra resultat mer troligt att det är i arbetslivet och förändrade levnadsvanor som orsakerna till den ökande ohälsan skall sökas.

Diagram 2. Sannolikhet att tillhöra friskgruppen (K1) efter tre yrkesgrupper. 1980-2001. Linjära anpassningar till kurvorna

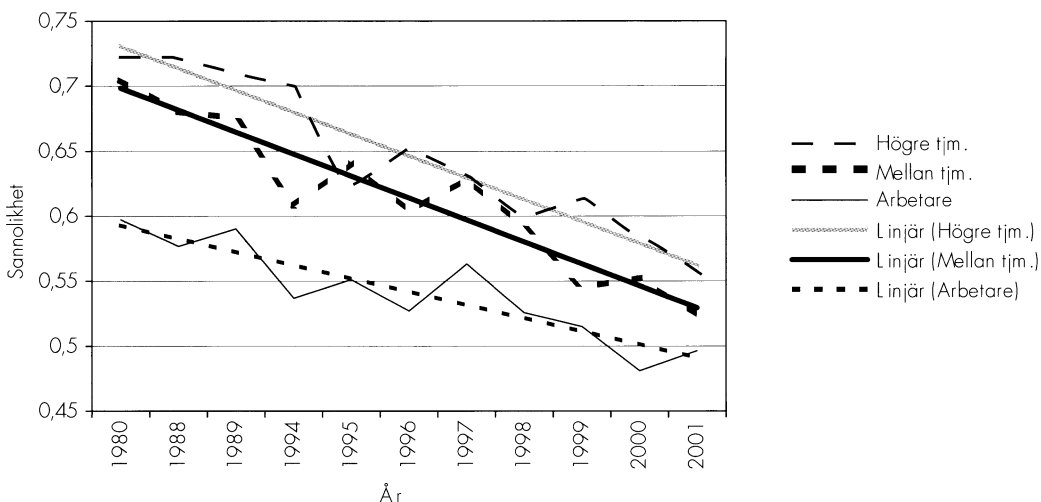
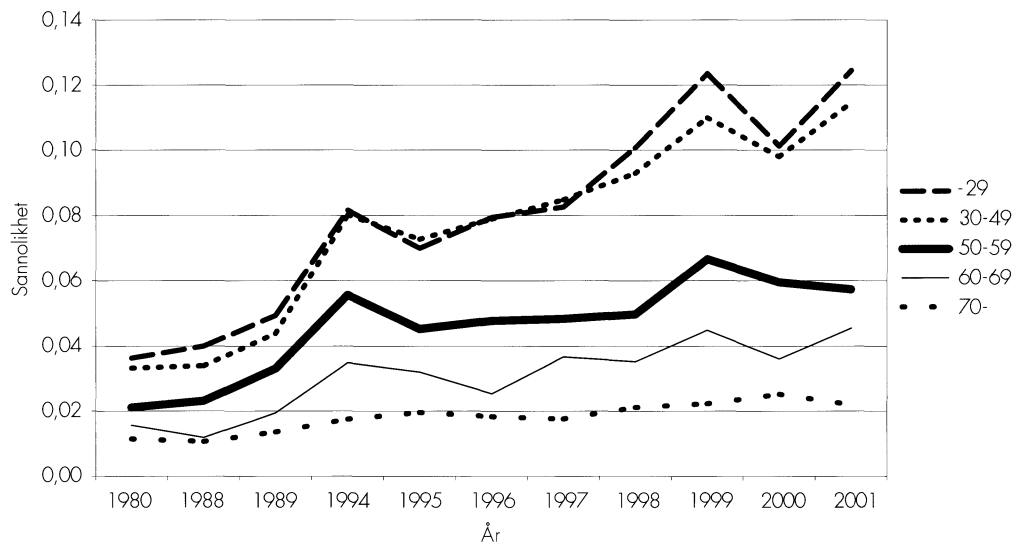

Diagram 3. Sannolikhet att tillhöra gruppen friska med besvär (K5) efter ålder. 1980-2001.

Abstract

THE ARTICLE ANALYZES the general health development in Sweden, 1980-2001. Data comes from Statistics Sweden's annual survey on living conditions (ULF). By the means of Latent Class Analysis, the aims of the article are the following: (1) to describe how various health indicators are structured together and thus forming different patterns of health-profiles, (2) to show how these health-profiles change over time, and (3) to analyze how the links between health-profiles and demographic characteristics change over time.

The empirical analysis consists of two parts. In the first part, the structure of health and its development over time are analyzed. The second part focuses on health developments over time for different demographic groups. The following

conclusions are drawn. During the studied period, the health of the Swedish population has decreased, particularly during the latter part of the 1990s. This general pattern holds for most demographic groups. There are some notable exceptions. For social class and age, data shows that the health situation over time has worsened significantly for the service classes and the young compared to the working class and the elderly. Most of the decrease in health observed over time is explained by increased rates of psychological and psychosocial ill-health.

★

KEY WORDS: Health, Sweden, Latent Class Analysis.

★ Noter

¹ Ett alternativ hade varit att utgå från ett antal a priori definierade hälsostillstånd och därefter skapa en teoretiskt härledd typologi. Även om vi här använder LCA i ett explorativt syfte lämpar sig LCA väl för att testa huruvida teoretiskt skapade typologier erhåller empiriskt stöd i data.

² Redovisning av de enskilda indikatorernas förekomst i befolkningen finns utförligt beskrivet i SCB:s särskilda hälsorapporter (se till exempel SCB 2003).

³ För en genomgång av bortfall och annan teknisk information kring ULF, se statistiska centralbyråns hemsida: www.scb.se.

⁴ För en analys av hälsoutvecklingen 1975-2001, se Edlund & Stattin (2003). Denna analys bygger dock enbart på fyra hälsoindikatorer.

⁵ Det är dock intressant att notera att besvär av svår värk förekommer i samtliga kluster.

⁶ En annan viktig fråga inför fortsatta studier är huruvida den kraftiga ökningen av K5 kan relateras till ökningen av långtidssjukskrivningarna under den senare delen av nittioalet.

⁷ Eftersom datamaterialet är förhållandevis stort, tenderar även små och obetydliga skillnader mellan grupper att bli signifikanta. Vi redovisar därför inte resultaten av signifikanstesten.

★ Referenser

- Bartley, M., Sacker, A., Firth, D. & Fitzpatrick, R. (1999) 'Understanding social variation in cardiovascular risk factors in women and men: the advantage of theoretically based measures', *Social Science & Medicine* vol. 49: 831-845.
- Breen, R. (1997) 'Risk, Recommodification and Stratification', *Sociology*, Vol 31: 473-89.
- Clark, T. N., Lipset, S. M. (eds.) (2001) *The Breakdown of Class Politics*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press.
- Diderichsen, F. (2000) 'Att mäta folkhälsans bestämningsfaktorer, konsekvenser och fördelning'. SOU 2000:91.
- Edlund, J. & Stattin, M. (2003) 'Hälsoutvecklingen i Sverige 1975-2001: en latent klusteranalys' i Vogel, J. *Välfärd och ofärd på 90-talet*. Rapport nr 100. Stockholm: SCB.
- Lundberg, O. (2003) 'Ojämlighet i hälsa: Definitioner, mått, mekanismer och policyimplikationer', *Socialmedicinsk tidskrift* 2003(3): 200-208.
- Mackenbach, J. P., Bakker, M. J., Kunst, A. E., Diderichsen, F. (2002) 'Socioeconomic inequalities in health in Europe: An overview' I Mackenbach, J. P., Bakker, M. J. (eds.) *Reducing inequalities in health: a European Perspective*. London: Routledge.
- Magidson, J. & Vermunt, J. (2002) 'Latent Class Models for Clustering: a Comparison with K-means' *Canadian Journal of Marketing Research*, 20: 37-44.
- Magidson, J. & Vermunt, J. (2003) 'Latent Class Models' I Kaplan, D. (ed.) *Handbook for Quantitative Methodology*. Newbury Park, CA: Sage.
- McFate, K., Lawson, R., Wilson, W. J. (eds.) (1995) *Poverty, Inequality and the Future of Social Policy. Western States in the New World Order*. New York: Russell Sage Foundation.
- Raftery, A. E. (1986) 'Choosing models for cross-classifications', *American Sociological Review*, 51:145-146.
- SCB. (2003) *Ohälsa och sjukvård 1980-2000. Levnadsförhållanden*. Rapport nr 95. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Socialstyrelsen. (2001) *Folkhälsorapport 2001*. Socialstyrelsen, Epidemiologiskt centrum. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SOU. (1999) *Individen och arbetslivet*. SOU 1999:69. Slutbetänkande från arbetslivsdelegationen.
- SOU. (2000) *Välfärd, ofärd och ojämlikhet*. SOU 2000:41. Antologi från kommittén Välfärdsboksut.
- SOU. (2001) *Välfärdsboksutet från 1990-talet*. SOU 2001:79. Del 1.
- Theorell, T. (2003) 'Biologiska mekanismer bakom arbetsrelaterad ohälsa' i Vogel, J. *Välfärd och ofärd på 90-talet*. Rapport nr 100. Stockholm: SCB.
- Vägerö, D. & Illsley, R. (1995) 'Explaining Health Inequalities: Beyond Black and Barker', *European Sociological Review*, 11: 219-241.

Tværvideenskabelig spørgeskemakonstruktion

av Henning Olsen

VED AT BYGGE BRO mellem surveymetodologi, lingvistik og psykologi har der i en årrække været bestræbelser imod spørgeskemakonstruktions "videnskabeliggørelse". Der findes en righoldig metodelitteratur, hvori anbefales, at spørgeskemakonstruktion baseres på analyser af respondenters svarprocessuelle opgaveløsninger mhp. reduktion af måleproblemer:* Hvordan forstår respondenter spørgsmål? Hvordan rekonstruerer respondenter informationer? Hvilken rolle spiller konteksteffekter? Hvordan vurderer respondenter, hvad "passende" svar er? Artiklen baseres fortrinsvis på litteratur, som forskningsbaserer spørgeskemakonstruktion, fx CASM-bevægelsen (Cognitive Aspects of Survey Methodology), der påpeger, at stimulus-respons-standardiseret datatilvirkning er urealistisk.

Henning Olsen er cand.polit., seniorforsker ved Socialforskningsinstituttet (SFI) i København og adj. docent i samfundsvidenskabelige metoder ved Växjö Universitet. Docentudnævnelsen skyldes navnlig afhandlingen "Sprogforståelse og hukommelse i danske surveyundersøgelser" (2001). Han har bl.a. skrevet *Tallenes talendetafvshed. Måleproblemer i surveyundersøgelser* (1998) og *Kvalitative kvaler. Kvalitative metoder og danske kvalitative interviewundersøgelser kvalitativitet* (2002).

* Begreberne *validitet* og *reliabilitet* omtales undertiden under fællesbetegnelsen *measurement error* eller måleproblem (se fx: Groves, 1989; Olsen, 2001a).

Spørgsmålsforståelse

Der findes mange undersøgelser, som anskueliggør, at spørgsmålsforståelse genererer måleproblemer.

Bradburn & Sudman pointerer fx, at

... question wording effects can be the greatest single source of bias in surveys. (Bradburn & Sudman, 1989:146)

Det af Bradburn & Sudman påpegede problem har været kendt i over et halvt århundrede:

Since the beginning of scientific surveys, researchers have been sensitive to the fact that changes in the wording of questions could produce dramatic changes in the distribution of responses. (Bradburn, 2000:in)

Ordet

Forskning, der viser, at *ordvalg* påvirker spørgsmålsforståelse, er omfattende. Selv små ændringer påvirker respondenters forståelse med inkongruente svarfordelinger til følge:

Given a question with ambiguous words, respondents may not ask for clarification, but may interpret the question as best they can ... (Bradburn & Sudman, i: Biemer et al., 1991:33)

Allerede i midten af 1940'erne pegede Cantril (1944) på ordforståelse som afgørende. Visse ord forstås ikke, mens andre har flere betydninger. I det følgende decennium forsøgte Payne at lokalisere *det gode ord*: Betyder ordet, hvad det har til hensigt at udtrykke? Har ordet andre betydninger? (Payne, 1951).

Måleproblemer grundet ordforståelse er både påvist ved besvarelse af faktuelle spørgsmål og holdningsspørgsmål, men oftest ved holdningsmålinger (se fx: Groves, 1989). Hvad faktuelle

spørgsmål angår, har Fowler (1992) fx påvist, at respondenters forståelse af ord som fx *motion*, *lægebesøg* og *sengeliggende* skaber problemer. I forlængelse af Payne's iagttagelser peger Fowler (1992) på, at måleproblemer ikke kun opstår ved brug af "vanskelige" og sjældne ord, men også når hverdagsord bruges.

De fleste eksempler angår imidlertid holdningsspørgsmål. Ét ofte citeret eksperiment omhandler at *tillade* vs. at *forbyde*. Eksperimentet er gentaget flere gange og med samme udfald (fx: Schuman & Presser, 1996): Amerikanere vil hellere *ikke* tillade end forbyde.

Ordvalg påvirker dog ikke altid svar. Schuman & Presser (1996) gennemførte fx et *split sample*-eksperiment, hvor nogle respondenter skulle artikulere holdninger til *abort* og andre til *graviditetsafbrydelse*, og som ikke førte til svarforskelle. Hvor ofte og hvorfor, ordforståelse genererer måleproblemer, er uafklaret, hvorfor udvikling af metoder, der kan bidrage til afklaring af, hvornår den slags måleproblemer er forventelige, efterlyses. Alt i alt anskueliggør metodeforskningen, at følgende er urealistisk:

Before respondents can interpret a question as the researcher wants, they must understand each word in the same way as the researcher understands it. (Foddy, 1993:38)

Spørgsmålsbelheden

Mange forskningsresultater peger på, at måder, hvorpå respondenter forstår spørgsmål, genererer måleproblemer, og at *spørgsmålsforståelse* kan føre til ikke-formresistente korrelationer (se fx: Schuman & Presser, 1996). I enkelte undersøgelser rettes opmærksomheden mod spørgsmåls

grammatik, mens de fleste angår semantik. Hvad spørgsmåls grammatik angår, peges der på, at den bør være sprogløst konsistent og ekskludere negationer. Mht. sammenhænge mellem grammatik og spørgsmålsforståelse er det velkendt, at syntaks kan ændre spørgsmåls betydning, hvilket måske skyldes, at syntaks påvirker måden, hvorpå informationer rekonstrueres. Metodeforskningen har dog kun bidraget marginalt til belysning heraf.

Når det derimod handler om spørgsmålssemantik er forskningen righoldig og viser, at forståelse både af faktuelle spørgsmål og holdningsspørgsmål genererer måleproblemer. Men ligesom ordforståelse navnlig fremkalder måleproblemer ved besvarelse af holdningsspørgsmål, gælder tilsvarende forståelse af spørgsmålshelheder. Adskillige undersøgelser peger på, at moderate ændringer af holdningsspørgsmål fremkalder signifikant forskellige svar og svarfordelinger.

Forskning vedr. spørgsmålsforståelse har en lang tidshorison. Cantril (1944) satte i 40 intensive interview fokus på problemer, der opstår, når respondenter forstår spørgsmål. Blandt problemerne fandtes spørgsmål, der var vage eller normative. Også Payne (1951) rettede opmærksomheden mod spørgsmålsforståelse og sandsynliggjorde, at brug af ”hverdagssprog” ikke tilsikrer uproblematisk målinger:

The fact that we get answers to such questions is no proof of the pudding. (Payne, 1951:17)

Siden 1970'erne har især amerikanske forskere gennemført undersøgelser af spørgsmålsforståelse. 1970'ernes og 1980'ernes ofte *split sample*-base-

rede forskning problematiserede respondenter som medier for tilvirkning af data og førte til ledetråde for spørgsmålsformulering. Converse & Presser (1986) anbefaler fx *simple language* og efterlyser *simple questions rather than general ones* tillige med *clear definitions for terms of shared meaning*.

Fra 1990'erne har amerikanske og andre forskere ydet fortsatte bidrag til udforskning af, hvordan respondenter forstår spørgsmål, samt i hvilket omfang forståelse genererer måleproblemer. Sudman et al. (1996:63f) påpeger fx, at forståelse både fordrer fokus på *literal meaning* og *intended meaning*:

Even if comprehending the literal meaning of the question poses no problem, respondents still have to infer what the specific information is that the researchers are interested in.

Respondenter gør fx brug af svarkategorier, ligesom også konteksten influerer. Derfor betyder ”ens” spørgsmål ikke det samme for forskellige respondenter (se fx: Johnson et al., i: Lyberg et al., 1997).

I et andet skrift påpeges ligeledes surveydatas skrøbelighed:

As survey researchers have known for some time, many reporting problems arise because respondents misunderstand the questions. (Tourangeau et al., 2000:9)

Ifølge forfatterne har spørgsmål *a space of uncertainty*. Forfatterne sonder mellem *representation of the sentence* og *representation about the sentence*. Forståelse er ikke kun det første, da respondenter drager slutninger om sidstnævnte:

There is an endless set of possible inferences that respondents can make about the question that could be included in their

representation-about it. (Tourangeau et al., 2000:33)

Ifølge Tourangeau et al. bør det "semantiske rum" reduceres, fx ved fravalg af kompleks syntaks, diffuse ord og vage adverbierelle kvantifikatorer. Hvis vage/sjældne ord er uundgåelige, bør de defineres, men uanset bestræbelser i retning af "entydighed" kan spørgsmål næsten altid forstås på flere måder (se fx: Houtkoop-Steenstra, 2000).

Endnu synes det store spring fremad i retning af metoder til markant forebyggelse af sprogforståelsesrelaterede måleproblemer ikke realiseret, men mange "øver sig i at springe" og mener, at det store spring er muligt, fx ved at integrere surveymetode og lingvistik samt ved at afvise krav om standardiseret datatilvirkning og substituere det med et krav om, at sammenlignelig empiri forudsætter ikke-standardiseret datatilvirkning:

One could argue that standardized measurement actually would require different questions for different subgroups. (Fowler, 1993:77)

Yderligere et aspekt af spørgsmålsforståelse er *spørgsmålslængde*. Mange anbefaler spørgsmål med få ord, men er anbefalingen indlysende? Forskningen tilbyder tvetydige svar. Lange spørgsmål fremkalder undertiden bedre målinger. Bateson (1984) påpeger, at lange spørgsmål, der fx præciserer/eksemplificerer vage ord, kan reducere betydningsudfald. Andre eksperimenter fører til anbefaling af vekslen mellem lange og korte spørgsmål. Lange spørgsmål kan være at foretrække, fordi betydningsudfald reduceres. Muligvis er lange spørgsmål også bedre til at fremme informationsgenskabelse? Antal ord

beror ikke kun på spørgsmålsforståelse, men også på mulighed for genskabelse.

Svarkategorier

I surveyundersøgelser er spørgsmål normalt lukkede, dvs. med *svarkategorier*. De fleste er da også enige om, at åbne spørgsmål bør anvendes moderat. Én årsag er surveyundersøgelses "logik", en anden pragmatisk:

Data from open-ended questions are much more time consuming to read, reduce and analyze. (Nolinske, 1998:in)

Det spiller også en rolle, at "samme" åbne og lukkede spørgsmål ikke fører til kongruente svarfordelinger:

...open- and closed-response formats pose different cognitive tasks and result in different patterns of responses... (Schwarz & Hippler, i: Biemer et al., 1991:44f)

I sprogpølse er "samme" åbne henhv. lukkede spørgsmål to forskellige spørgsmål.

Der er ikke konsensus om brug af lukkede spørgsmål. I nogle undersøgelser vises fx, at "socialt uønsket" adfærd med fordel kan belyses ved brug af åbne spørgsmål. Bradburn & Sudman (1979) konstaterede fx, at åbne spørgsmål anvendt til analyse af alkoholforbrug førte til mindre underreportering. Undertiden kan også holdningsmålinger forbedres ved brug af åbne spørgsmål (se fx: Geer, 1991). På den anden side pointerer fx Hippler et al. (1987), at åbne spørgsmål kan skabe måleproblemer, fx fordi det selvindlysende fravælges. Endvidere tyder undersøgelser på, at interviewereffekter især opstår ved besvarelse af åbne spørgsmål (se fx: Fowler & Mangione, 1990).

Hvilken rolle spiller svarkategorier? Det afhænger af, om respondenter informeres om kategorierne. Når de er ukendte, er spørgsmål "åbne", men når svarkategorier kendes, er de betydningskabende. Antallet af ord, som skal fastholdes i *working memory*, øges, men samtidig muliggøres reduktion af betydningsudfald. To "identiske" spørgsmål, hvoraf det ene er åbent og det andet lukket, er semantisk inkongruente:

Response categories in a closed end question have multiple and sometimes unexpected effects not only on the way respondents answer that question but also the way they answer subsequent questions. (Bradburn & Sudman, i: Biemer et al., 1991:36)

Ligesom spørgsmålsforståelse er socio-kulturelt specifik, gælder tilsvarende svarkategorier (se fx: Johnson et al., i: Lyberg et al., 1997). At svarkategorier påvirker svar har været kendt længe. Svarkategorier er ikke kun "tekniske":

... response alternatives not only serve to record respondents' answers, but also define respondents' substantive tasks. (Schwarz & Hippler, i: Biemer et al., 1991:43)

Det er derfor vigtigt, at svarkategorier overvejes:

Even when respondents have a clear answer to report, it may not be clear to them how to report it. (Tourangeau et al., 2000:13)

Nogle respondenter overvejer fx nøje, hvad de skal svare, mens andre træffer et hurtigt valg. Som foreslået af Tourangeau et al. kan problemet løses ved, at kategorier reducerer det "semantiske rum".

Om brug af *ved ikke*-svarkategorier er det ifgl. nogle metodeforfattere "normal praksis", at muligheden ikke tilbydes, om end praksis er

ulige faktuelle spørgsmål og holdningsspørgsmål imellem (se fx: Hansen & Andersen, 2000). Når det handler om faktuelle spørgsmål, mener de fleste metodeforskere, at *ved ikke*-svar bør fravælges (se fx: Groves, 1989). Ikke desto mindre peger nogle undersøgelser på, at svarfordelinger ændres, når muligheden tilbydes, hvilket antyder, at respondenter "rekonstruerer" ikke-genskabte informationer:

The reasonable idea that one should let respondents "opt out" if they lack the requisite information ... receives strong endorsement. (Andrews, 1984:66)

Mht. holdningsspørgsmål mener mange forskere, at *ved ikke*-kategorier bør tilbydes, også selv om muligheden fører til "holdningsunderrapportering" (se fx: Schwarz & Hippler, i: Biemer et al., 1991). Ikke alle har holdninger til alting:

The fact that respondents will express attitudes about issues about which they have no knowledge has lead many researchers to use screening or filter questions ... (Schuman & Presser, 1981:in)

Ved ikke bør tilbydes uagtet flere *ved ikke*-besvarelser. I nogle undersøgelser peges der på, at omkring hver fjerde respondent — undertiden kaldet *floaters* — påvirkes, når *ved ikke*-muligheden tilbydes.

Med henvisning til udvalgte forskningsresultater er nogle forskere, fx Krosnick, imidlertid forbeholdne over for generelle anbefalinger af *ved ikke*-kategorier i tilknytning til holdningsspørgsmål:

...offering a NO option [*no opinion*] does not increase the reliability of data obtained (...). Associations between variables generally do not increase in strength when NO options

are offered (...), nor do answers become less susceptible to systematic measurement error caused by nonsubstantive aspects of question design ... (Krosnick, 1999:in)

Konklusionen er, at tvetydige "det afhænger af"-positioner, der findes i en del af metodelitteraturen, også gør sig gældende i forskningsbaserede anbefalinger.

Ang. neutrale *på midten*-svarkategorier i forlængelse af holdningsspørgsmål tilbyder nogle metodeforfattere ligeledes "det afhænger af"-positioner (se fx: Hansen & Andersen, 2000). Når *på midten*-kategorier tilføjes, ændres svarfordelinger, hvilket er påvist i adskillige *split sample*-eksperimenter. Fx gennemførte Schuman & Presser (1996) eksperimenter, hvor hver anden respondent fik tilbudt *på midten*-kategorier. Respondenterne udviste signifikant forskellig svaradfærd. Ikke blot vælger flere *på midten*-svar, når muligheden tilbydes, men samtidig fremkommer færre *pol*-svar. I nogle tilfælde ændres også holdningers sammenhæng med andre variabler (ikke-formresistente korrelationer).

Også svarkategoriens antal og rækkefølge kan generere måleproblemer (*registereffekter*). Registereffekter er dokumenteret i metodelitteraturen, hvilket dog ikke fører til éntydige svar på problematikken. Fænomenet er vanskeligt at forklare. Daamen & de Bie (i: Schwarz & Sudman, 1992) peger fx på, at registereffekter kan skyldes samspil mellem forståelse og vurdering af svarkategorier/emnelister. I spørgsmål, hvor respondenter skal vurdere forskellige emner præsenteret på en liste, kan forståelse af emner, der står øverst på listen, danne en ramme, som påvirker forståelse af efterfølgende emner (se fx: Krosnick, i: Schwartz & Sudman, 1992).

Forståelsesoverførsel listede emner imellem kan bevirke, at det mest "tiltalende" emne tildeles det mest positive svar.

Afhængigt af antal svarkategorier, kategoriernes art og af proceduren anvendt ved tilvirkning af data forekommer både *primacy effects* og *recency effects*:

... response order effects are assumed to depend on the item's serial position, their plausibility, and the administration mode used. (Schwarz et al., 1991)

Undersøgelser peger på, at først-effekter forekommer, når respondenter får udleveret svarlister. Først-effekter skyldes, at respondenter vælger "rimelige" initialt præsenterede emner. Hvis alle emner er "rimelige", foretrækkes emner, der står øverst (se fx: Krosnick, i: Schwarz & Sudman, 1992). Formodentlig skyldes først-effekter især dysfunktionel *working memory*. Sidst-effekter, derimod, forekommer, når kategorier læses op (se fx: Bradburn, 2000). Ikke alle eksperimenter udviser dog først- eller sidst-effekter (se fx: Mingay & Greenwell, 1989).

Informationsgenskabelse

Rekonstruktion af informationer forudsætter forståelse af spørgsmål og svarkategorier. Forskning vedr. informationsgenskabelse sætter fokus på

... such processes as adopting a retrieval strategy, generating specific retrieval cues to trigger recall, recollecting individual memories, and filling in partial memories through inference. (Tourangeau et al., 2000:9)

Mens *working memory* angår i nu'et tilegnet information, drejer langtidshukommelse sig om vedvarende tilegnet information. Langtids-

hukommelse er både situationel og ikke-situationel. I førstnævnte tilfælde genskabes informationer i spatio-temporale koordinatsystemer:

Episodic memory can ... be thought of as memory for autobiographical or personal events that have happened to you. (Ey-senck, 1993)

Generel hukommelse, derimod, overskrider det spatio-temporale.

Episodisk vs. generel hukommelse

Enkelte forskere har påvist, at generel hukommelse opnår forrang ved besvarelse af episodiske spørgsmål:

Overall, the proposition that survey respondents use processes other than episode enumeration to answer frequency questions was supported ... (Burton & Blair, 1991:38)

Der peges på, at respondenter, som genskaber informationer episodisk, ikke informerer om alle begivenheder, mens respondenter, hvis svar navnlig beror på ikke-episodisk hukommelse, ofte overvurderer antallet. Ved ikke-episodisk genskabelse baseres

...frequency estimates on a rate of behavioral occurrence without recalling any specific behavioral episodes. (Blair & Burton, 1987:63)

Tilsvarende har Bower et al. (1979) gennemført eksperimenter om respondenteres rutineaktiviteter, og hvordan hukommelse herom aktiveres. Forsøgene pegede på, at nogle "rekonstruerer" *scripts* i stedet for informationer om faktiske hændelser (se fx: Fowler, 1993).

Omvendt er det også muligt, at spørgsmål sigtende mod genskabelse af informationer om

det gængse — fx en "normal" arbejdsdag — og dermed mod aktivering af generel hukommelse, besvares mangelfuldt ved aktivering af episodisk hukommelse. Også denne problematik spiller en begrænset rolle i metodeforskningen. Enkelte undersøgelser peger dog på, at sandsynligheden for aktivering af generel hukommelse ved besvarelse af episodiske spørgsmål er større end aktivering af episodisk ved besvarelse af faktuelt-generelle spørgsmål (se fx: Jobe et al., 1993). Derimod synes det oftere forekommende, at respondenter aktiverer episodiske konstruktionsstrategier ved besvarelse af holdningsspørgsmål, når holdninger ikke er eksisterende og derfor ikke kan rekonstrueres.

Rekonstruktionsprocesser, der sigter mod genskabelse af episodiske informationer, men som beror på aktivering af generel hukommelse, forekommer især, når informationer om gængse hændelser ønskes, og/eller når retrospektive tidshorisonter er lange. Mangelfuld aktivering af episodisk hukommelse ved genskabelse af gængse hændelser afhænger især af *hændelses-hyppighed*. Derfor anbefaler mange reduktion af retrospektive spørgsmåls tidshorisonter (se fx: Sudman et al., 1996). Metodeforskning viser, at den generelle hukommelses mønstre kan bevirke, at spatio-temporale målinger bliver mangelfulde. Det synes dog uafklaret, hvornår og under hvilke vilkår respondenter aktiverer episodisk vs. generel hukommelse (se fx: Jobe & Mingay, 1991). En særlig problematik er respondenteres besvarelse af holdningsspørgsmål: Rekonstruerer respondenter eksisterende holdninger? Ved holdningsmålinger forudsættes ofte, at holdninger er eksisterende:

Most attitude research seems to take for granted that having an attitude means having a preexisting judgment... (Tourangeau et al., 2000:12)

Ifølge Tourangeau m.fl. er det tvivlsomt, da det viser sig, at mange er uden holdninger (se fx: Schwarz, i: Lyberg et al., 1997). Med ønske om at artikulere holdninger støtter nogle respondenter sig til episodisk hukommelse og konstruerer holdninger *on the spot*. Det drejer sig om *nonattitude*-respondenter, hvis holdninger er skrøbelige og inkonsistente (se fx: Schuman & Presser, 1996).

Episodisk informationsgenskabelse

Flere parametre påvirker *episodisk genskabelse*. Én er manglende tilegnelse, dvs. at en information aldrig er tilegnet og derfor ikke kan rekonstrueres (se fx: Fowler, 1995). Hvis informationen efterlyses, kan det føre til "genskabelse" af ikke-tilegnede informationer.

Hvis informationen er tilegnet, er det ikke sikkert, at den findes, fx grundet *simple failure to recall*. Desuden kan informationen kontamineres med andre. Genskabelse er processer, hvor der "fyldes på" og drages slutninger:

Survey questions about factual matters require respondents to recall and to report information about their own lives, including incidents in which they received medical treatment, bought a product, took a job, moved to a new location, and many others. Distorted memories about these matters usually imply response errors in survey data. (Shum & Rips, i: Sirken et al., 1999:96).

Afstande mellem tilegnelses- og genskabelsestidspunkt påvirker informationsgenskabelse. Genskabelse kræver ofte tid, men er ikke en sim-

pel funktion heraf. Engang troede Ebbinghaus, at informationsgenskabelse kunne beskrives ved en simpel logaritmisk glemselskurve. Kun få kognitionspsykologer forsvarer dog i dag Ebbinghaus' kurve. At forglemmelse ikke er simple tidseffekter skyldes bl.a., at visse informationer uafhængig af tid tilegnes sikrere end andre. Informationer om emotionelt ladede begivenheder rekonstrueres ofte uproblematisk, fx *turning points*. Derimod glemmes gentagne stereotype begivenheder hurtigt (se fx: Eysenck & Keane, 1995).

Ebbinghaus' glemselskurve underbygges undertiden empirisk, andre gange ikke. Indimellem påpeges en negativ sammenhæng mellem tid og pålidelig genskabelse: Jo længere tidsafstand mellem tilegnelse og genskabelse, desto mere mangelfuld genskabelse. Andre undersøgelser afviger herfra (se fx: Borrie & Ruggenbuck, 1998). Alt i alt bør Ebbinghaus' glemselskurve betvivles, da episodisk forglemmelse kun nogle gange er logaritmisk.

Episodisk genskabelse er ikke en simpel funktion af *recall period*, men "... an interplay between the past, the present, and implicit theories of change, stability, and relationships among attributes." (Tanur, 1992:83), hvilket fx muliggør "slag på tasken". At Ebbinghaus' kurve ikke underbygges éntydigt, implicerer ikke, at respondenter ikke *ceteris paribus* har dårligere episodisk hukommelse, jo længere den tidsmæssige afstand er fra tilegnelse til genskabelse. Pointen er, at alt andet sjældent er lige (se fx: Olsen, 2001a).

Teleskopi

Yderligere en årsag til, at rekonstruktion af episodiske informationer ikke er en simpel funktion af tid, er *teleskopi*, dvs. at informationer placeres fejlagtigt på tidsaksen. I en ofte citeret artikel udviklede Sudman & Bradburn (1973) en teleskopisk forglemmelsesmodel. Modellen omfatter både forglemmelse og teleskopi, hvor teleskopi er tidskompression, hvis virkning er, at hændelser placeres for sent. Ved test af modellen peger Sudman & Bradburn (1973) på simpel forglemmelse og tidskompression:

Memory effects in surveys can be described by a function that is the product of effects due to omissions and telescoping. (Sudman & Bradburn, 1973)

På grundlag af surveydata estimeres sammenhængen mellem tid, forglemmelse og teleskopi (se fx: Loftus et al., 1985).

I videre forstand er teleskopi både fremad- og bagudteleskopering. Teleskopi er underbygget empirisk, mens andre undersøgelser peger på moderat/ingen teleskopi. I nogle undersøgelser vises, at hændelsers hyppighed øger sandsynligheden for mangelfulde tidsmæssige placeringer. Fravær af begivenheders karakteristiske træk bevirker, at de placeres mangelfuldt (se: Dijkstra & van der Zouwen, 1982). Også karakteristiske begivenhedstræk kan føre til teleskopi, især fremadteleskopering (se fx: Brown et al., 1985). Det gælder fx informationer om hospitalsindlæggelser, der undertiden fremadteleskoperes, mens de i andre tilfælde glemmes.

Flere forskere peger på, at korte retrospektive tidshorisonter øger sandsynligheden for teleskopi, men generelt er forskningen om, hvornår og

under hvilke omstændigheder teleskopi optræder, mangelfuld.

Karakteristiske træk

Visse hændelsers *karakteristiske træk* er yderligere en årsag til, at genskabelse af informationer ikke er en simpel funktion af tiden fra tilegnelse til genskabelse:

Some events are simply not important enough to the respondent to remember. (Crano & Brewer, 2002:227)

Uafhængig af tid genskabes informationer med karakteristiske træk mere pålideligt end andre (se fx: Leinhardt, 1981).

Begivenheder forbundet med emotionelle reaktioner huskes ofte. Det kan være *turning points*, fx et barns fødsel. Tilsvarende gælder andre drejebogsoverskridende begivenheder:

The basic principles to keep in mind (...) are that forgetting is related to elapsed time, salience and the number of events that compete with the particular event(s) that the respondent is asked to remember. (Foddy, 1993:93)

Vendepunkter og emotionelt ladede begivenheder er drejebøgers modsætning.

Kognitiv mangelighed

Nogle respondenters genskabelse af informationer, fx holdninger, hæmmes af krævende kognitive belastninger. Uanset om spørgsmål er tilpasset hukommelsen eller ej, kræver genskabelse kognitiv kompetence. Nogle spørgsmål er vanskeligere og fordrer genskabelse af mere komplekse informationer end andre. Hertil kommer, at nogle respondenter er mere "øvede" end andre:

...difficult questions may lead respondents to provide a satisfactory answer instead of an "optimal" one ..." (Knäuper et al., 1995:in)

For mindre "øvede" kan effekten blive *kognitiv magelighed*. Undersøgelser viser, at mindre "øvede" ofte afgiver "tilfredsstillende", men mangelfulde svar. Det gælder især ved besvarelse af holdningsspørgsmål, hvor det har vist sig, at nogle har "holdninger" til fiktive fænomener eller *nonattitudes* som falske "holdninger" (se fx: Clark & Schober, i: Tanur, 1992).

"Genskabelsesstrategier" af den type kalder Krosnick (1991) for *satisficing*. Behagestrategisk "genskabelse", der især er et problem ved besvarelse af holdningsspørgsmål, afhænger af tre parametre:

...the first is the inherent *difficulty of the task* that the respondents confronts; the second is the respondent's *ability* to perform the required task; and the third is the respondent's *motivation* to perform the task. (Krosnick, 1991)

Satisficing fører til svar som "mentale møntkast" (se fx: Krosnick, 1999). Selektion af *satisficing*-respondenter er ikke tilfældig, eftersom især respondenter med begrænset kognitiv kapacitet er behagestrategiske (se fx: Knäuper et al., 1995). Blandt respondenter, for hvem komplekse kognitive processer er sædvane, og som har tilpassede holdninger med høj grad af selvrelevans, er sandsynligheden for *satisficing* moderat (se fx: Krosnick, 1999).

Kognitiv magelighed og behagestrategier indebærer mangelfuld informationsgenskabelse, idet respondenter vælger "den første den bedste" svarkategori. Svarkategorier som *ved ikke* eller *har*

ingen mening kan i nogen grad forebygge kognitivt magelige svar, men selv når kategorierne tilbydes, praktiserer nogle respondenter *satisficing* (se fx: Krosnick, 1991). Kognitiv magelighed forekommer også ved besvarelse af holdningsspørgsmål med *på midten*-svarkategorier, der kan føre til svarfordelinger, som adskiller sig fra fordelinger uden den slags kategorier. Schuman & Presser (1981) gennemførte fx et eksperiment, hvor hver anden fik tilbudt *på midten*-kategorier. De to grupper udviste markant forskellig svaradfærd. Magelige respondenter vælger *på midten*-svar.

Ikke kun holdningsspørgsmål, men også episodiske kan føre til kognitivt magelige svar. Sværhedsgraden af spørgsmål i tid og rum bør derfor tilpasses respondenteres hukommelse. Det kan fx gøres ved at reducere spørgsmåls retrospektive tidshorisonter. Spørges der fx til respondentens fritidsaktiviteter inden for den seneste måned i stedet for inden for de sidste tolv, bliver genskabelse af informationer mindre mangelfuld. Tilsvarende gælder antal lægebesøg (fx: Tanur, 1992). Som ledetråd for formulering af spørgsmål gælder, at spørgsmåls sværhedsgrad reduceres maksimalt samtidig med at respondenteres motivation maksimeres (se fx: Krosnick, i: Braverman & Slater, 1996).

Genskabelsesaflastninger

I store dele af metodelitteraturen formuleres forskningsbaserede anbefalinger vedr. reduktion af genskabelsesproblemer. En generel anbefaling er, at udarbejdelse af "gode" spørgeskemaer forudsætter, at surveyforskere tilegner sig indsigt i, hvordan den menneskelige hukommelse fungerer, og i hvad de kan forvente af respondenter. Ikke

mindst medlemmer af CASM-bevægelsen understreger dette som en forudsætning for at kunne reducere spørgsmåls kognitive sværhedsgrad.

Der er som nævnt ikke altid kongruens mellem spørgsmåls intenderede og faktiske genskabelsesstrategier. Én anbefaling er derfor, at spørgsmål formuleres på måder, der aktiverer relevante genskabelsesstrategier. En anden anbefaling er, at retrospektive spørgsmåls tids-horisonter reduceres:

... reduce the length of time respondents are asked to report about by decreasing the time between the event in question and the survey. (Nolinske, 1998:in)

Yderligere en anbefaling angår hænders karakteristiske træk. Da gentagne analoge hændelser øger sandsynligheden for mangelfuld genskabelse, bør dette indtænkes ved spørgsmålsformulering. Hvad holdningsspørgsmål angår, anbefaler mange anvendelse af *ved ikke*-svarkategorier, der begrænser *satisficing*-problemet.

Eksemplerne viser, at genskabelsesvilkår *per se* spiller en rolle for, om genskabelse fører til måleproblemer. Informationsgenskabelse kan fremmes af vink (*cues*). Én type er *landmarks* (tidlige orienteringspunkter; se fx: Tourangeau et al., 2000). Hvis det fx ønskes oplyst, hvad respondenter foretog sig i en uge, hvor en kendt begivenhed fandt sted, kan der informeres om begivenheden (Tanur, 1992). Anvendelse af tidlige orienteringspunkter er især påkrævet, når spørgsmål omhandler tidsrum over ét år, da der ikke findes temporale skemaer, som overskrider årets skemaer, fx ugen (se fx: Larsen et al., 1994). Mens generelle orienteringspunkter er begivenhedstidspunkter, som alle kender, er

specifikke orienteringspunkter hændelser, som den enkelte har oplevet, fx et barns fødsel.

Andre vink er *aided recall*, *bounded recall* og *record checks*. Genskabelse kan fremmes ved, at interviewere læser svarkategorier op (*aided recall*). Desuden kan *probes* fremme genskabelse. Hvis respondenter deltager i en longitudinel survey, kan genskabelse fremmes ved at gentage tidligere oplysninger (*bounded recall*). Også dokumentation — *record checks* — kan fremme genskabelse, fx dagbøger. Endelig peger nogle undersøgelser peger på sammenhænge mellem genskabelse og den tid, som respondenter tildeles. Jo mere tid, respondenter råder over, desto gunstigere genskabelse.

I så henseende synes postspørgeskemaer fordelagtige, mens telefoninterview tilbyder ringe muligheder for uproblematisk genskabelse (se fx: Schwarz et al., 1991). Måske pga. tidsaspektet anbefaler flere forskere lange spørgsmål (se fx: Fowler, i: Bickman & Rog, 1998).

Konteksteffekter

Der er hidtil abstraheret fra, at spørgsmålsforståelse og informationsgenskabelse kan afhænge af den sammenhæng, hvori spørgsmål findes. Adskillige metodeforfattere påpeger, at besvarelse af ét spørgsmål påvirkes af interviewforløbet, hvorfor spørgsmålsrækkefølgen skal være "naturlig":

Derfor samles spørgsmål om samme emne eller tema ... i spørgsmålsserier. (Hansen & Andersen, 2000:135)

Men måske er tematiske spørgeforløb én årsag til konteksteffekter?

Ikke kun spørgsmålsforståelse skaber måleproblemer. Det gælder også konteksten, der som overførsel spørgsmål imellem genererer konteksteffekter. Konteksten kan ikke blot påvirke spørgsmålsforståelse, men alle faser i svarprocessen (se fx: Sudman et al., 1996). Konteksteffekter har været kendt længe, men der er ikke enighed om, hvorfor og hvor ofte den slags effekter fører til måleproblemer:

After a half-century of study, question order remains one of the least developed and one of the most problematic aspects of survey research. (Smith, i: Biemer et al., 1991:57)

Amerikansk og anden metodeforskning sætter fokus på spørgsmålskontekster som årsag til måleproblemer. Fokuseringen er ikke overraskende, da konteksteffekter har vist sig at bevirke, at respondenter besvarer "samme" spørgsmål forskelligt i forskellige sammenhænge. Konteksteffekter kan bevirke, at et spørgsmål, der fører til valide målinger i én sammenhæng, ikke gør det i en anden (se fx: Schwarz & Sudman, 1992). Det "gode" spørgsmål findes ikke uafhængigt af den sammenhæng, hvori det indgår. Der er tale om forskellige kontekstuelt betingede, men ikke nødvendigvis om mere eller mindre korrekte svar (se fx: Mishler, 1979).

Udbredelse

Selv om forskningen ikke er fyldestgørende, bl.a. fordi den ikke udpeger effektive metoder til reduktion af konteksteffekter, er effekter af forskellig type påvist. I begyndelsen af 1990'erne lokaliserede Schwarz & Sudman (1992) over 25 undersøgelser, hvor konteksteffekter påvises. Siden er adskillige undersøgelser føjet til listen.

Der findes dog også undersøgelser, som peger på, at konteksteffekter er moderate. Bl.a. derfor er det vanskeligt at forudsige konteksteffekters omfang. Det skyldes også, at effekterne ikke altid fører til måleproblemer. Undertiden bidrager konteksten til reduktion af måleproblemer (se fx: Hippler et al., 1987).

Alt i alt underbygger forskningen, at konteksteffekter er årsag til måleproblemer. Konteksteffekter synes især at forekomme ved besvarelse af holdningsspørgsmål, navnlig når disse er generelle (se fx: Bradburn, i: Schwarz & Sudman, 1992). Tendensen forklares med, at holdninger ofte er *ad hoc*-konstruktioner og særligt udsatte for konteksteffekter (se fx: Tourangeau, i: Sirken et al., 1999). Konteksteffekter er dog også påvist ved besvarelse af faktuelle spørgsmål (se fx: Baldursson & Pedersen, 1992). I en undersøgelse forsøgte Presser (1990a) at reducere amerikaneres overrappinger af valgdeltagelse ved at ændre konteksten.

Der kan endvidere forekomme kontekstuelt betingede sammenhænge mellem besvarelse af holdningsspørgsmål og faktuelle spørgsmål. Converse & Presser (1986) forsøgte fx at kortlægge amerikansk kriminalitet. Respondenter, der indledningsvis skulle artikulere holdninger til forskellige former for kriminalitet, rapporterede i højere grad end andre om selvoplevede forbrydelser, dvs. positive konteksteffekter.

Konteksteffekter forekommer især ved besvarelse af tematisk sammenhængende spørgeforløb. Flere forskere påpeger, at sandsynligheden for konteksteffekter er størst, når holdningsspørgsmål er tematisk beslægtede. Schuman & Presser (1981) påviste fx, at konteksteffekter især

forekommer, når holdningsspørgsmål er generelle og tematisk beslægtede. Hvis et specifikt spørgsmål placeres før et generelt, kan svaret på det specifikke smitte af på det generelle. Afsmitning kaldes undertiden *carryover effect*. Overførsel finder sted, når spørgsmål danner en forståelsesramme, som påvirker efterfølgende svar (se fx: Harrison & McLaughlin, 1993).

Ud over at konteksteffekter især forekommer i tilknytning til holdningsspørgsmål og tematiske spørgeforløb, er det nærliggende at antage, at konteksteffekter genererer færre måleproblemer ved selvbesvarelse end ved besøgs-/telefoninterview. I postspørgeskemaundersøgelser kan respondenter læse hele skemaet, før svar afgives. Dér behøver spørgsmålsrækkefølgen altså ikke at give anledning til konteksteffekter (se fx: Bradburn, i: Schwarz & Sudman, 1992). Men også andre konteksteffekter end rækkefølgeeffekter er mulige:

... the absence of question order effects does not imply that the broader context of a question is generally unlikely to affect responses under self-administered conditions. (Schwarz et al., 1991)

Derfor er postspørgeskemaundersøgelser forbundet med særlige problemer (se fx: Tarnai & Dillman, i: Schwarz & Sudman, 1992).

Effektypologier

Der er ikke konsensus om typologisering af konteksteffekter, men i det følgende beskrives ofte omtalte effektyper. Konteksteffekter kan være *konditionelle* eller *ikke-konditionelle* (se fx: Smith, i: Schwarz & Sudman, 1992). Hvis en effekt alene skyldes overførsel af forståelse af

tidligere spørgsmål, er den ikke-konditionel, mens konditionelle effekter er svarbetingsede og skyldes overførsel fra forståelse og besvarelse af tidligere spørgsmål. Ikke-konditionelle konteksteffekter kan fx være *definitionseffekter*. Effekter af den type skyldes kohærensøgende forståelse af spørgsmål. Hvis fx et spørgsmål om kommunistiske journalisters ret til at arbejde i USA (før USSR's sammenbrud) stilles lige efter et spørgsmål om amerikanske journalisters ret til at arbejde i USSR, medfører definitionseffekt, at emnet for det sidste spørgsmål er holdninger til ytringsfrihed, ikke til kommunister.

Også *redundanseffekter* kan påvirke forståelsesprocessen, når flere spørgsmål angår aspekter af samme emne. Hvis respondenter ikke forventer redundante spørgsmål, ekskluderes tidligere aspekter fra forståelsen af efterfølgende spørgsmål (se fx: Schwarz & Sudman, 1992). Simpel kontrasteffekt forekommer, når respondenter tilsidesætter personlige præferencer og forholder sig til et emne i kontrast til tidligere:

Items presented early may establish a cognitive framework or standard of comparison that guides the interpretation of later items. (Krosnick & Alwin, 1991)

Hvis fx et spørgsmål om ret til fri abort stilles efter et spørgsmål om ret til abort efter voldtægt, bevirker simpel kontrasteffekt, at nogle respondenter udtrykker større forbehold over for det generelle spørgsmåls emne, end hvis dette var stillet alene (se fx: Bishop et al., i: Schwarz & Sudman, 1992).

Konditionelle konteksteffekter skyldes respondenter stræben efter modsigelsesfri sammenhæng svar imellem. Én konditionel effekt er *subtrak-*

tionseffekt. Når respondenter tilstræber at afgive nye informationer for hvert nyt spørgsmål, og ikke gentager tidligere afgivne, men relevante informationer, foreligger der subtraktionseffekt. Når et spørgsmål om ægteskabelig lykke efterfølges af et spørgsmål om almen lykke, trækker nogle respondenter den specifikke ægteskabelige lykke fra ved besvarelse af det generelle spørgsmål og udtrykker en mindre grad af generel lykke, end hvis spørgsmålet var besvaret først (se fx: Tourangeau et al., 1991).

Også *fokuseringseffekter* er påvist (se fx: Smith, i: Schwarz & Sudman, 1992). Når respondenter ved besvarelse af førnævnte lykke-spørgsmål tager afsæt i dét aspekt af den generelle lykke, som forudgående var i fokus, foreligger der fokuseringseffekt. Fokusering kan også tage afsæt i informationer, som respondenter tidligere har rekonstrueret, men ikke formidlet. Respondentens fokusering på tidligere informationer begrænser kravet om genskabelse af ny information.

Nogle respondenter påvirkes også af *stimulerings-effekter*. Effekten kan forekomme, når netop genskabte informationer fremmer genskabelse af yderligere informationer om samme emne (se fx: Bishop & Smith, i: Schwarz & Sudman, 1992). Hvis effekten fx resulterer i overrapportering pga. kognitiv magelighed, er den årsag til måleproblemer (negativ effekt). Hvis forudgående spørgsmål støtter hukommelsen, reduceres måleproblemer (positiv konteksteffekt).

Uanset konteksteffekters art og hvordan de typologiseres er det et væsentligt problem, at der ikke er udviklet effektive procedurer til forudsigelse af kontekstuelle måleproblemer:

There seems to be no general theory that predicts when such effects are to be expected ..." (Groves, i: Biemer et al., 1991:in)

Nogle forskere peger dog på konteksteffektreducerende anbefalinger:

In general, the question or set of questions most vital to the research should be presented first, to avoid unwanted influence from preceding questions, due to their effects on information accessibility and current question interpretation. (Tourangeau, i: Sirken et al., 1999:in)

Der peges også på moderat anvendelse af tematiske spørgeforløb, ligesom det understreges, at afprøvning af spørgeskemaer og kognitionspsykologisk konsulentekspertise kan reducere konteksteffekter.

Svarredigering

Selv hvis det utænkelige skulle ske, at hverken spørgsmålsforståelse, informationsgenskabelse eller konteksten genererer måleproblemer, er respondenter *svarredigering* yderligere en årsag til måleproblemer. Respondenter kan have rekonstrueret informationer, som de ikke ønsker formidlet, fx fordi de opfatter dem som sensitive eller stigmatiserende. Undersøgelser peger på, at respondenter ofte redigerer (se fx: Schwarz, i: Lyberg et al., 1997). Andre peger på, at svarredigering ikke kun angår selvpræsentation af det "socialt ønskede", men er redigering i videre forstand (se fx: Tourangeau et al., 2000). Nogle respondenter vurderer nøje informationers tilstrækkelighed, før svar afgives. Mht. besvarelse af holdningsspørgsmål kan redigering spille en afgørende rolle for måleproblemer, da respon-

denter undertiden tilbageholder holdninger, hvis disse er "utilstrækkelige".

Blandt nogle respondenter opfattes visse spørgsmål som sensitive. I metodeforskningen er der dog ikke konsensus om, hvad sensitive spørgsmål er. Når surveyforskere fx ønsker informationer om alkoholisme, brug af hash, hospitalsindlæggelser, seksuel eller kriminel adfærd, nærmer forskere sig temaer, der er følsomme for mange, fordi spørgsmålene angår socialt uønskede adfærdsformer. Sensitive spørgsmål er

... largely personal and directly threatening to the respondent's self-esteem or are anxiety-provoking ... (Sudman & Bradburn, 1974)

Når spørgsmål omhandler den slags anliggender, tilbyder nogle respondenter "socialt uønskede" svar:

"Social desirability" relates to survey measurement error by the reluctance of persons to reveal that they possess socially undesirable traits. (Groves, 1989)

Selv om spørgsmål forstås og informationer rekonstrueres, afgives svar, der afspejler kendskab til fremherskende sociale normer (se fx: Dijkstra & van der Zouwen, 1982), og som bl.a. afhænger af konkrete interaktioner mellem respondenter og interviewere (se fx: Sudman et al., 1996).

Mht. *social desirability*-redigering er tendensen, at respondenters bestræbelse er at fremstille sig selv som "sympatiske":

Studies of response accuracy suggest that there is a tendency among respondents to look better or will avoid making them look bad. (Fowler, i: Bickman & Rog, 1998:354)

Problemet er ikke, at visse spørgsmål er "sensitive", men at svar er det. Spørgsmål om brug af rusmid-

ler er fx næppe sensitive for ikke-brugere, men er det blandt mange storbrugere. Der er to virkninger af den slags redigeringer: at hyppigheden af "socialt uønskede" tilstande og adfærdsformer undervurderes, mens omvendt hyppigheden af det "socialt uønskede" overvurderes:

Respondents systematically underreport or overreport in answering questions about sensitive topics. (Tourangeau et al., 2000:278)

Over- og undervurdering af "socialt uønskede" adfærdsformer kan være af marginal betydning, men er ofte markant:

Survey respondent's decision to edit their answers can have a big impact on the estimates from surveys ... (Tourangeau et al., 2000:287)

Hvad undervurdering angår, fandt Bradburn & Sudman (1979) markante frekvensmangler vedr. beruset motorkørsel:

Respondents who report that questions about an activity would make most people "very uneasy" are less likely to report ever engaging in that activity than are persons who respond with only "moderately uneasy". (Bradburn & Sudman, 1979)

Et par år senere viste Leinhardt (1981), at surveymetoden er uegnet til at belyse seksuelle sygdomme (frekvenser underrapporteres). I yderligere en undersøgelse fandtes en markant undervurdering af lægebesøg, mens antallet af specifikke behandlinger blev overvurderet (Loftus et al., i: Tanur, 1992). Som én forklaring nævnes, at det "socialt uønskede" spillede en rolle, idet nogle respondenter var utilbøjelige til at indrømme, hvor ofte de gik til læge, men gerne informerede fx om vaccinationer.

I de fleste surveyundersøgelser er det hensigten, at respondenter informerer om egen adfærd. Noget tyder imidlertid på, at svar vedr. *egen* og *andres* socialt uønskede adfærd, er forskellige, også når adfærden er den samme. Bradburn & Sudman (1989) gennemførte fx et forsøg, der sigtede mod forbedrede spørgsmål til belysning af socialt uønskede tilstande. De spurgte, om *andre* forventeligt ville afgive sande svar vedr. deltagelse i spil om penge, brug af rusmidler og seksuel adfærd. Mens kun få indrømmede, at de *selv* ville afgive usande svar, mente de *på andres vegne*, at der ville blive svaret usandt. Dette underbygger asymmetri mellem svar vedr. egne og andres socialt uønskede adfærd. Der vil i mange tilfælde blive afgivet mere valide svar om andres end om egen socialt uønskede adfærd. Det kan fx skyldes måden, hvorpå selvbiografiske informationer vs. informationer om andre tilegnes (se fx: Mathiowitz & Groves, 1985). Da det er forbundet med etiske problemer at anmode respondenter om informationer vedr. andre, er udspejlingen af respondenter om andre problematisk.

Sættes der *vice versa* fokus på "socialt uønskede" tilstande og adfærdsformer, peger flere undersøgelser på overvurderinger, dog normalt ikke samme omfang som det "socialt uønskede" undervurderes. Fx oplyser amerikanere at have deltaget i valg handlinger i et omfang, der signifikant overskrider faktisk stemmeafgivelse. Den nævnte overvurdering af gennemførte vaccinationer og andre lægebehandlinger er yderligere et eksempel (Loftus et al., i: Tanur, 1992). I Danmark synes respondenter fx at overvurdere hyppigheder, når de spørges om, hvor

ofte de læser politiske nyheder i dagblade eller ser tv-avis (v/Tom Bryder, Växjö Universitet). Én forklaring er, at respondenter ikke ønsker at virke uinformerede.

Ifølge nogle metodeforfattere kan svarredigering i tilknytning til sensitive spørgsmål ikke forudsiges og resulterende måleproblemer ikke forebygges (se fx: Hansen & Andersen, 2000). Dén opfattelse genfindes ikke i metodeforskningen, hvor der peges på forskellige procedurer til reduktion af over- og underrapportering. Én anbefaling er tilsikring af anonymitet og fortrolighed, idet nogle undersøgelser peger på, at målinger af socialt uønskede tilstande og adfærdsformer bliver mere valide, når respondenter ikke drager deres anonymitet i tvivl:

... ensure and communicate to respondents the confidentiality of answers... (Fowler, 1995:45)

Yderligere en anbefaling er at understrege vigtigheden af nøjagtige svar:

... make clear to respondents that being accurate is more important than self-image or rapport with the interviewer. (Fowler, 1995:45)

Enkelte undersøgelser tyder på, at åbne spørgsmål er at foretrække ved besvarelse af sensitive spørgsmål (se fx: Groves, 1989). Imidlertid synes datatilvirkningsformen mere afgørende, da flere undersøgelser peger på, at postspørgeskemaer er at foretrække. Sudman et al. (1996) fandt fx, at signifikant flere respondenter er "lykkelige", når de besøgsinterviewes end når datatilvirkning beror på selvbesvarelse. Det er ikke overraskende, at overvejelser om det "socialt uønskede" spiller en særlig rolle, når interviewere varetager tilvirkning

af data. På den anden side kan besøgsinterview være at foretrække frem for telefoninterview, navnlig ved brug af CAPI-procedurer. Fowler (1993) peger fx på, at besøgsinterview virker mere over- og underrapporteringsreducerende end telefoninterview. Ingen interviewform løser dog problemet. Sudman & Bradburn (1996) påpeger fx, at ingen måde, hvorpå data tilvirkes, er optimal for opnåelse af valide svar på alle sensitive spørgsmål.

Udover de nævnte anbefalinger findes en særlig stokastisk svarprocedure, hvor igennem "socialt uønskede" tilstande og adfærdsformer lader sig afdække mere validt. Proceduren kaldet *randomized response technique* indebærer, at interviewere forbliver uden informationer om, hvad respondenter svarer på:

The technique introduces explicit randomization at the person level so that some respondents are asked the sensitive question and some other are asked another question. The choice of which question is asked is left to a box of colored balls or some other method. (Groves, 1989)

Groves og andre forskere peger på, at proceduren fører til færre måleproblemer (se fx: Fowler, i: Bickman & Rog, 1998). Som én svaghed påpeges, at *randomized response*-proceduren fordrer fhv. store stikprøver.

Forskningsbaseret spørgeskemakonstruktion

Mens den hidtidige fremstilling har været tilsigtet loyal ift. kvantitativ metodelitteratur, gælder det ikke artiklens afslutning: Hvordan bør spørgeskemaer konstrueres, når jeg tildeler

mig selv rollen som "dommer"? Hvis spørgeskemakonstruktion kun er *the art of asking questions* (Payne, 1951), er en afgørende reduktion af survey-metodens skrøbelighed udelukket. Fordringen bør være *the interdisciplinary science of asking questions*, hvilket kræver samarbejde mellem surveyforskere, lingvister og psykologer. Skal måleproblemer reduceres, er det også nødvendigt at substituere stimulus-respons-modellen med modeller, der sætter fokus på respondenteres kognitive opgaveløsninger. Dernæst er det påkrævet at udvikle *aflastende* procedurer:

Semantiske aflastninger

Respondenteres spørgsmålsforståelse genererer måleproblemer. Selv "ubetydelige" ændringer kan føre til markante forståelsesændringer og til forskellige svarfordelinger. At den slags måleproblemer er omfattende, er veldokumenteret – også blandt danske respondenter (Olsen, 2001a). For at reducere måleproblemer, er der behov for at aflaste respondenteres "forståelsesarbejde". I så henseende peger CASM-orienteret og anden forskning på adskillige anbefalinger, fx fravalg af kompleks syntaks, diffuse ord og vage adverbielle kvantifikatorer samt at afveje betydningsvidde ift. spørgsmåls længde. Det har fx vist sig, at lange spørgsmål undertiden reducerer måleproblemer. Hvad svarkategorier angår, mener Tourangeau et al. (2000), at de bør reducere det "semantiske rum".

Uanset entydighedsbestræbelser kan spørgsmål som regel forstås på flere måder, men respondenter kan aflastes, fx ved at *ords betydningsvidde reduceres*: Da ord uden ekstension (uden ekstern reference), fx *frihed* modsat *opholdsrum*,

har større betydningsvidde end ord med, bør der om muligt anvendes ord med ekstension. Navnlig ord med ekstensionel gestaltkvalitet, der muligvis er éntydige forestillingsbilleder — fx noget, der kan tegnes — er at foretrække. Da ikke alle ord har samme konnotationspotentiale, bør der også reflekteres over ords bibetydninger. Spørgsmål bør sammensættes af ord med mindst muligt konnotationspotentiale. Mht. antal bogstaver har lange ord tendentielt størst betydningsvidde, hvorfor især korte ord bør anvendes. Desuden har hyppigt anvendte ord ofte mindre betydningsvidde end sjældne, hvorfor forskere bør indtænke ords hyppighed blandt sprogbrugere.

Hvis et ord har stor betydningsvidde, bør det om muligt substitueres med et — evt. med flere — ord med mindre vidde. Muligvis findes der et kortere og hyppigere anvendt ord, eller der findes et ord med mindre konnotationspotentiale. Ordsstitution kan imidlertid være vanskelig. Det gælder fx kvantificerende adverbier, der bør undgås eller motiveres omhyggeligt. Såfremt der ikke findes nærliggende substitutter for ord med stor betydningsvidde, kan det være nødvendigt at forklare eller eksemplificere ordet. Forklaringer/eksemplificeringer kan gennemføres ved spørgsmålsændringer eller *probes*. Hvis en forsker fx gerne vil vide, om respondenter er tilfredse med måden, hvorpå *demokratiet* fungerer, er en præcisering af begrebet påkrævet, fx ved at henvise til regering og/eller folketing.

Respondenter kan også aflastes ved at *spørgsmåls betydningsvidde reduceres*, herunder ved at overveje sammenhænge mellem grammatik og semantik. Det er fx velkendt, at ændret syntaks kan påvirke spørgsmålsforståelse. Ved at redu-

cere ords betydningsvidde ydes samtidig bidrag til at begrænse spørgsmåls vidde. Jeg antager, at ords betydningsvidde er mere afgørende for spørgsmåls betydningsvidde end antal ord, men da der findes ordrige spørgsmål med begrænset betydningsvidde og ordfattige spørgsmål med stor betydningsvidde, er spørgsmåls betydningsvidde uden éntydig sammenhæng med spørgsmåls-længde. Der kan være omstændigheder, som nødvendiggør ordrige spørgsmål. Gøres der fx brug af et ord med stor betydningsvidde, er en "oversættelse" påkrævet, hvilket ofte kræver flere ord. Hvis der udelukkende skal tages hensyn til respondenters *working memory*, er der behov for korte spørgsmål sammensat af ord med færrest mulig bogstaver.

Når *svarkategorier* reducerer spørgsmåls betydningsvidde, aflastes respondenter og måleproblemer forebygges. Betydningsvidde kan kun reduceres, hvis respondenter kender kategorierne. Men selv af respondenter kendte svarkategorier bidrager ofte ikke til reduceret betydningsvidde (se fx: Olsen, 2001a). Det gælder fx dikotome ja/nej-kategorier, numeriske kategorier, adverbier eller andre gradualistiske svarkategorier. Når svarkategorier er neutrale, tilbyder de ikke supplerende informationer. Svarkategorier har ofte stor betydningsvidde, der øger antallet af forståelser eller fremkalder svarusikkerhed. Hvis svarkategorier skal reducere spørgsmåls betydningsvidde, bør kategorierne tilføje præcisierende informationer. Forskere bør derfor fremme semantisk sammenhæng mellem spørgsmål og svarkategorier, hvilket er ét argument for moderat anvendelse af åbne spørgsmål.

Blandt særlige svarkategorielle problematik-

ker er *ved ikke-* og *på midten-*kategorier. Mht. *ved ikke-*kategorier mener mange, at kategorien bør tilbydes ved besvarelse af holdningsspørgsmål, fordi ikke alle har holdninger til alting (se fx: Andrews, 1984). Aflastningen er således ikke semantisk, men af anden kognitiv type. Når det handler om brug af *på midten-*kategorier, er litteraturen ikke-konsensuel, men kategorien er overflødig, hvis holdningsspørgsmål efterfølges af *ved ikke-*kategorier, da mange respondenter, som tilbydes *ved ikke*, foretrækker denne.

Genskabelsesaflastninger

Semantiske aflastninger bidrager til at præcisere informationer, som respondenter skal genskabe, og er derfor *også* genskabelsesaflastninger. Derudover sætter metodeforskningen bl.a. fokus på: episodisk/generel hukommelse, forglemmelse, teleskopi, ”karakteristiske træk”, kognitiv magelighed og forskningsbaserede forslag til genskabelsesaflastninger. Ved at pege på disse aspekter pointeres, at udarbejdelse af ”gode” spørgeskemaer forudsætter, at surveyforskere tilegner sig viden om, hvordan hukommelse fungerer, og om, hvad der kan forventes af respondenter.

Mht. *episodisk/generel hukommelse* peger undersøgelser på, at generel hukommelse ofte får forrang ved besvarelse af episodiske spørgsmål, hvilket genererer måleproblemer. Pseudo-genskabelse af episodiske informationer forekommer især, når informationer om gængse hændelser efterlyses, og/eller når retrospektive tidshorisonter er lange. Det er aflastende, hvis episodiske spørgsmål formuleres episodisk og fremmer aktivering af episodisk hukommelse, ligesom ikke-episodiske spørgsmål formuleres, så de

fremmer aktivering af generel hukommelse. Grundet den generelle hukommelses kognitive forrang anbefaler jeg især episodisk formulering af episodiske spørgsmål.

Episodisk formulering af episodiske spørgsmål er ikke tilstrækkelig. Hændelsers hyppighed er én væsentlig forglemmelsesårsag, hvorfor interaktion episodisk/generel hukommelse peger på, at der ved formulering af episodiske spørgsmål bør reflekteres over hændelsers forventede hyppighed i forskellige grupper. Hvis hændelser er sjældne, har forskere ét problem mindre. Hvis hændelser er hyppige og fx har genereret drejebøger, må forskere enten afstå fra at afdække fænomenet, tage foreliggende, men ukendte måleproblemer til efterretning — eller udvikle procedurer, der reducerer måleproblemer. Det sidste kan ske ved at minimere episodiske spørgsmåls retrospektive tidshorisonter, ved at spørge til den seneste hændelse eller ved at transformere episodiske spørgsmål til generelle.

Mht. *forglemmelse* påvirkes episodisk genskabelse af flere parametre, fx simpel forglemmelse, teleskopi, tidsmæssige afstande mellem tilegnelses- og genskabelsestidspunkt etc. Det kan derfor ikke påregnes, at måleproblemer altid reduceres, jo kortere spørgsmåls retrospektive tidshorisonter er. Tiden fra tilegnelse til genskabelse er af moderat betydning, når informationer om hyppige hændelser genskabes (se fx: Olsen, 2001a). Selv når rekonstruktion af informationer om hyppige hændelser beror på aktivering af episodisk hukommelse, er der stor sandsynlighed for forglemmelse. Derfor bør forskere ved formulering af retrospektive spørgsmål overveje arten af hændelser, som søges afdækket. Hvis hændelser

fx er *turning points*, er der færre problemer. Hvis omvendt hændelsessædvanlighed imødeses, bør der spørges til hændelser med kort tidshorison, fx *sidste uge*.

Teleskopi er yderligere en årsag til, at rekonstruktion af episodiske informationer ikke er simple tidsfunktioner. Tidsmæssige fejlplaceringer underbygges i nogle undersøgelser, men ikke i andre. Nogle forskere peger på, at hændelseshyppighed øger muligheden for teleskopi, idet begivenheders ukarakteristiske træk bevirker, at de placeres forkert på tidsaksen, men også karakteristiske træk kan føre til teleskopi. Da det er uklart, hvornår teleskopi opstår, er min anbefaling, at der ved konstruktion af spørgeskemaer reflekteres over mulige teleskopiske effekter.

Hændelsers *karakteristiske træk* påvirker måleproblemers omfang. Uafhængig af tid genskabes informationer med karakteristiske træk mest pålideligt. Begivenheder, der er forbundet med affektive reaktioner, huskes ofte glimrende, fx *turning points*. Derimod glemmes informationer om stereotype begivenheder ofte hurtigere end usædvanlige, fx gentagne biografbesøg. Idet der bør bygges bro mellem kognitiv og affektiv psykologi, anbefaler jeg derfor, at begivenheders potentielt karakteristiske træk medinddrages ved formulering af spørgsmål.

Nogle respondenter genskabelse af episodiske vs. ikke-episodiske informationer hæmmes af kognitive belastninger og skaber *kognitiv mangelighed*. Genskabelse kræver kognitiv kompetence. For mindre "øvede" kan virkningen blive *satisficing*-strategier, der især forekommer ved besvarelse af holdningsspørgsmål. Når respondenter besvarer holdningsspørgsmål, som de aldrig har overvejet,

er resultatet *non-attitudes*. Da *ikke-holdninger* ikke bør analyseres som holdninger, bør kognitiv mangelighed forebygges. Ikke-holdninger kan fx modvirkes, hvis målinger angår forhold, der har en høj grad af selvrelevans. Endvidere bør *ved ikke* altid tilbydes, hvilket ikke — som nogle forskere synes at mene — fører til tab af information, men til *yderligere* information.

Kognitiv mangelighed forekommer især ved besvarelse af holdningsspørgsmål, men risikoen findes også ved besvarelse af episodiske. Når episodiske spørgsmål udløser kognitiv mangelighed, skyldes det ofte, at de har stor betydningsvidde og er vanskelige at rekonstruere informationer i forlængelse af. Desuden stiller mange episodiske spørgsmål store krav til respondenters episodiske hukommelse. Ligesom hændelseshyppighed er bestemmende for valg af genskabelsesstrategi, er den også bestemmende for, om kognitiv mangelighed udløses som "skud i tågen" o.l. Svarkategorier knyttet til kognitivt krævende episodiske spørgsmål bør tage hukommelsesproblemet *ad notam* og tilbyde *husker ikke*. Som generel ledetråd anbefaler jeg, at spørgsmåls kognitive sværhedsgrad reduceres mest muligt samtidig med at deltagelsesmotivation søges maksimeret.

Det sidste aspekt angår yderligere procedurer, der sigter imod *aflastning af informationsgenskabelse*. Ud over de allerede nævnte aflastninger foreslår jeg *aided recall*. Svarkategorier, som respondenter gøres bekendt med, fremmer genskabelse, hvis de reducerer spørgsmåls betydningsvidde. Ved formulering af spørgsmål bør der tillige åbnes op for *cues*, da fravær heraf ofte fører til forglemmelse. Hvad episodiske spørgsmål angår, kan vinkene være situationelle hændelseskendetegn. Behovet

for kognitive vink er særlig stort, når det drejer sig om afdækning af hyppige hændelser over længere perioder. Andre vink er *landmarks*, der kan bruges ved datering af hændelser.

Yderligere aflastninger kan stimulere genskabelse. Der er fx sammenhæng mellem genskabelse og den svartid, som respondenter tildeles. Jo mere tid, respondenter får, desto gunstigere er udsigten til pålidelig genskabelse. I så henseende synes postspørgeskemaer fordelagtige, mens telefoninterview tilbyder ringe muligheder. Bl.a. grundet tidsaspektet anbefaler jeg som andre, at lange spørgsmål overvejes. Genskabelse kan ligeledes stimuleres af flere spørgsmål om samme anliggende. Sidstnævnte kan dog komme i konflikt med for store krav til respondenteres *working memory*.

Kontekstuelle aflastninger

Også kontekster, hvori spørgsmål findes og informationer genskabes, skaber måleproblemer. *Konteksteffekter* kan bevirke, at spørgsmål, som fører til uproblematisk målinger i én sammenhæng, ikke gør det i en anden. Alene derfor er det ikke meningsfuldt at hævde eksistensen af "gode" spørgsmål, der kan anvendes efter "smag og behag". Konteksteffekter forekommer især ved besvarelse af holdningsspørgsmål og i tematisk sammenhængende spørgeforløb (se fx: Olsen, 2001a, bd. II). Konteksteffekter udløses enten i tematisk sammenhængende spørgeforløb eller som registreffekter. I enkeltspørgsmål, hvor respondenter skal vurdere listede emner, kan forståelse af emner, der står øverst på listen, danne en semantisk ramme, som påvirker forståelse af efterfølgende emner.

Der er ikke udviklet effektive procedurer til forebyggelse af konteksteffekter, men litteraturen er rig på anbefalinger:

In general, the question or set of questions most vital to the research should be presented first, to avoid unwanted influence from preceding questions ... (Tourangeau, i: Sirken et al., 1999:in)

Der peges også på moderat brug af tematiske spørgeforløb, ligesom det understreges, at spørgeskematest kan reducere konteksteffekter. Mine egne anbefalinger er: Semantiske aflastninger er kognitive aflastninger og yder derfor bidrag til reduktion af negative konteksteffekter. Semantisk overførsel forudsætter forståelsesspillerum, hvorfor reduktion af spørgsmåls og svar kategoriers betydningsvidde er én vigtig måde, hvorpå konteksteffekter reduceres.

Da konteksteffekter navnlig forekommer ved tematisk beslægtede spørgsmål, problematiseres at sammenhængende spørgeforløb skulle fremme svarprocessen og reducere måleproblemer. Netop respondenteres kohærens søgende overførsel i tematiske spørgeforløb genererer måleproblemer. Når forskere modarbejder surveyemetodens "atomistiske" logik ved at tilbyde spørgsmål i tematiske spørgeforløb, er det en legitimering af semantisk sammenhæng spørgsmål imellem. Som følge heraf kunne en afskaffelse af tematiske spørgeforløb foreslås. Da spørgsmålstværgående konteksteffekter også kan være *positive*, dvs. reducere måleproblemer, er forslaget for vidtgående. Alternativt bør forskere overveje, om der i spørgeforløb kan indbygges positive konteksteffekter. Hvis positive effekter ikke kan sandsynliggøres, bør tematisk beslægtede spørgsmål placeres

forskellige steder i spørgeskemaet.

Problematiseringen af tematisk sammenhængende spørgeforløb begrundes jeg tillige ved respondenteres stræben efter kognitiv kohærens. Ganske vist kan informationskohærente bestræbelser også fremkalde positive konteksteffekter, fx når stimuleringseffekter reducerer måleproblemer. Imidlertid genererer kognitive skemaer måleproblemer pga. spændingsfeltet mellem surveymetodens logik og respondenteres holistiske stræben. Relationen mellem surveylogikken og respondenteres kognitive skemaer er kontradiktorisk, men uforeneligheden kan modificeres ved at tage højde for måleproblemer grundet respondenteres holistiske stræben. Endelig spiller også kognitiv magelighed en rolle. Konteksteffekter findes især ved besvarelse af spørgsmål med omfattende opgaveløsninger. Derfor er yderligere én måde, hvorpå konteksteffekter kan reduceres, at aflaste kognitive arbejdsopgaver.

Redigerende aflastninger

Selv hvis det usandsynlige skulle indtræffe, at hverken spørgsmålsforståelse, informationsgenskabelse eller konteksteffekter genererer måleproblemer, er respondenteres svarredigering yderligere en årsag til måleproblemer. Undersøgelser peger på, at respondenter under iagttagelse af *self presentation* og *social desirability* ofte redigerer genskabte informationer, før svar afgives. Svarredigering angår ikke kun selvpresentation af "socialt ønskede" adfærdsformer og holdninger, men er redigering i videre betydning, dvs. kondensering og formidling af, hvad respondenter opfatter som "passende" svar. Den gennemgående tendens er, at respondenter fremstiller sig

selv som "sympatiske".

Dele af metodelitteraturen peger på procedurer til reduktion af over- og underrapportering. Én anbefaling, som jeg bifalder, er sikring af anonymitet/fortrolighed, idet undersøgelser viser, at målinger af "socialt ønskede" adfærdsformer bliver mindre problematiske, når respondenter ikke betvivler anonymiteten:

... ensure and communicate to respondents the confidentiality of answers ... (Fowler, 1995:45)

Yderligere en anbefaling er at opfordre til omhyggelige svar og henstille, at "socialt ønsket" selvpromovering nedtones. Enkelte undersøgelser tyder på, at åbne spørgsmål muligvis er at foretrække ved sensitive spørgsmål. Imidlertid synes datatilvirkningsformen mere afgørende, idet post-spørgeskemaer er at foretrække. Hertil kommer, at over- og undervurderinger undertiden kan afdækkes ved at sammenholde respondentoplysninger med andre data, fx registeroplysninger.

Udover de nævnte anbefalinger findes en særlig svarprocedure, hvorigennem "socialt ønskede" tilstande og adfærdsformer lader sig afdække med reduktion af måleproblemer til følge. Proceduren — *randomized response technique* — indebærer, at interviewere ikke ved, hvad respondenter svarer på:

The technique introduces explicit randomization at the person level so that some respondents are asked the sensitive question and some other are asked another question. The choice of which question is asked is left to a box of colored balls or some other method. (Groves, 1989:320)

Groves og andre metodeforskere peger på, at proceduren fører til færre måleproblemer, hvorfor

jeg bifalder den og opfordrer til, at den bringes i anvendelse, når undersøgelser sætter fokus på det "socialt uønskede".

Når respondenter uden vederlag løser kognitive opgaver, er de forskeres afgørende *medier* for tilvirkning af surveydata. De udfører et betragteligt arbejde, fx ved at forstå spørgsmål og

genskabe informationer, uden hvilke surveyforskere ville blive arbejdsløse. Også derfor bør respondenter aflastes maksimalt. Implementering af de nævnte aflastninger er imidlertid en kompleks opgave, der kun løses tilfredsstillende, hvis surveyforskere samarbejder med lingvister og psykologer.

Abstract

FOCUSING ON construction of questionnaires the author is answering the following question: How are respondents solving semantic and other cognitive tasks, and what are the resulting consequences with regard to questionnaire construction? The article — also comprising research grounded questionnaire construction recommendations developed by the author — is based on textual analysis of a wide range of English quantitative methodology literature problematizing questionnaire construction as *arts and crafts* striving to convert questionnaire

construction into an *interdisciplinary science* comprising linguistics and cognitive psychology. The author is arguing that respondents, when solving their tasks, should be offered wide-ranging semantic and other cognitive reliefs based on survey researcher's thorough linguistic and psychological expertise.

★

KEYWORDS: Survey methodology, questionnaire construction, interdisciplinary science, linguistics, cognitive psychology.

★ Referenser

Andrews, F. (1984) "Construct Validity and Error Components of Survey Measures". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 48, No. 2:409ff.

Baddely, A. (1990) *Human Memory*. Boston & London: Allyn & Bacon.

Baldursson, E.B. & Pedersen, B.T. (1992) "Fortolkning og mening". *Nordisk Psykologi*. Vol. 44, nr.1.

Bateson, N. (1984) *Data Construction in Social Surveys*. London: Harpercollins.

Belson, W.A. (1981) *The Design and Understanding of Survey Questions*. London: Gower.

Belson, W.A. (1986) *Validity in Survey Research*. New York: Gower.

Bickman, L. & Rog, D.J. (eds.) (1998) *Handbook of Applied Social Research Methods*. Thousand Oaks: Sage Publications.

Biemer, P.P. et al. (eds.) (1991) *Measurement Errors in Surveys*. New York: John Wiley & Sons.

Blair, E. & Burton, S. (1987) "Cognitive Processes Used by Survey Respondents to Answer Behavioral

Frequency Questions". *Journal of Consumer Research*. Vol. 14, No. 2:280-88.

- Andrews, F. (1984) "Construct Validity and Error Components of Survey Measures". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 48, No. 2:409ff.
- Baddely, A. (1990) *Human Memory*. Boston & London: Allyn & Bacon.
- Baldursson, E.B. & Pedersen, B.T. (1992) "Fortolkning og mening". *Nordisk Psykologi*. Vol. 44, nr.1.
- Bateson, N. (1984) *Data Construction in Social Surveys*. London: Harpercollins.
- Belson, W.A. (1981) *The Design and Understanding of Survey Questions*. London: Gower.
- Belson, W.A. (1986) *Validity in Survey Research*. New York: Gower.
- Bickman, L. & Rog, D.J. (eds.) (1998) *Handbook of Applied Social Research Methods*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Biemer, P.P. et al. (eds.) (1991) *Measurement Errors in Surveys*. New York: John Wiley & Sons.
- Blair, E. & Burton, S. (1987) "Cognitive Processes Used by Survey Respondents to Answer Behavioral Frequency Questions". *Journal of Consumer Research*. Vol. 14, No. 2:280-88.
- Borrie, W.T. & Roggenbuck, J.W. (1998) *The problem of verbal reports in recreation research: Review recommendation, and new directions*. University of Montana, School of Forestry, Missoula (<http://www.forestry.umt.edu/Personnel/faculty/borrie/tourism.html>).
- Bower, G.H. et al. (1979) "Scripts in Memory for Text". *Cognitive Psychology*. Vol. 11:177-220.
- Bradburn, N.M. (2000) *Questionnaire Design: from Art into Science*. 5th International Conference on Social Science Methodology Cologne, Germany, Oct. 3, 2000. National Science Foundation (<http://cloud9.norc.uchicago.edu/dlib/colog.htm>).
- Bradburn, N.M. & Miles, C. (1979) "Vague Quantifiers". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 43:92ff.
- Bradburn, N.M. & Sudman, S. (1979) *Improving Interview Method and Questionnaire Design*. San Francisco: Jossey-Bass Publ.
- Bradburn, N.M. & Sudman, S. (1989) *Polls & Surveys: Understanding what they tell us*. San Francisco: Jossey-Bass Publ.
- Braverman, M.T. & Slater, J.K. (ed.) (1996) *Advances in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publ.
- Brown, N.R. et al. (1985) "The Subjective Dates of Natural Events in Very-Long-Term Memory". *Cognitive Psychology*. Vol. 17:139-177.
- Burton, S. & Blair, E. (1991) "Task Conditions, Response Formulation Processes, and Response Accuracy for Behavioral Frequency Questions". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 55:50ff.
- Cantril, H. (1944) *Gauging Public Opinion*. London: Princeton.
- Converse, J.M. & Presser, S. (1986) *Survey Questions: Handcrafting the Standardized Questionnaire*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Crano, W.D. & Brewer, M.B. (2002) *Principles and Methods of Social Research*. Lawrence Erlbaum Ass.
- Dijkstra, N. & van der Zouwen, J. (1982) *Response Behaviour in the Survey Interview*. London: Academic Press.
- Eysenck, M.W. (1993) *Principles of Cognitive Psychology*. Hillsdale: Taylor & Francis.
- Eysenck, M.W. & Keane, M.T. (1995) *Cognitive Psychology*. Hillsdale: Taylor & Francis.
- Foddy, W. (1993) *Constructing Questions for Interviewing and Questionnaires*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fowler, F.J. (1992) "How Unclear Terms Affect Survey Data". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 56:218ff.
- Fowler, F.J. (1993) *Survey Research Methods*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Fowler, F.J. (1995) *Improving Survey Questions: Design and Evaluation*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Fowler, F.J. & Mangione, T.W. (1990) *Standardized Survey Interviewing: Minimizing Interviewer-Related Error*. Newbury Park: Sage Publications.
- Geer, J.G. (1991) "Do Open-Ended Questions Measure „Salient“ Issues?". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 55:365ff.
- Groves, R.M. (1989) *Survey Errors and Survey Costs*. New York: Wiley.
- Hansen, E.J. & Andersen, B.H. (2000) *Et sociologisk værktøj: Introduktion til den kvantitative metode*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Harrison, D.A. & McLaughlin, M.E. (1993) "Cognitive Processes in Self-Report Responses". *Journal of Applied Psychology*. Vol. 78:129-140.

- Hippler, H.J. et al. (eds.) (1987) *Social Information Processing and Survey Methodology*. New York: Springer Verlag.
- Hippler, H.J. & Schwarz, N. (1986) "Not Forbidding isn't Allowing". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 50:87ff.
- Houtkoop-Steenstra, H. (2000) *Interaction and the Standardized Survey Interview*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jabine, T.B. et al. (eds.) (1984) *Cognitive Aspects of Survey Methodology*. Washington: National Research Council.
- Jobe, J.B. et al. (1993) "Contributions of Survey Research to the Understanding of Memory". *Applied Cognitive Psychology*. Vol. 7:567-84.
- Jobe, J.B. & Mingay, D.J. (1991) "Cognition and Survey Measurement: History and Overview". *Applied Cognitive Psychology*. Vol. 5:15-92.
- Knäuper, B. et al (1995) *The Quality of Survey Data as Affected by Question Difficulty and Respondents' Cognitive Capacity*. American Association for Public Opinion Research. Michigan: Institute for Social Research (<http://www.psych.mcgill.ca/perpg/fac/knaeuper/difficulty.html>).
- Krosnick, J.A. (1999) "Survey Research. Annual Review of Psychology" (<http://arjournals.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.psych.50.1.537?cookieSet=1>).
- Krosnick, J. A. (1991) "Response Strategies for Coping with the Cognitive Demands of Attitude Measures in Surveys". *Applied Cognitive Psychology*. Vol. 5:213-236.
- Larsen, S.F. et al. (1994) *Time in Autobiographical Memory* (working paper). Århus: University of Aarhus.
- Leinhardt, S. (ed.) (1981) *Sociological Methodology*. San Francisco: Blackwell.
- Loftus, E.F. et al. (1985) "Cognitive Psychology Meets the National Survey". *American Psychologist*. Vol. 40, No. 2:66ff.
- Lyberg, L. et al. (eds.) (1997) *Survey Measurement and Process Quality*. Chichester: Wiley.
- Mathiowitz, N. & Groves, R.M. (1985) "The Effects of Respondent Rules on Health Survey Reports". *American Journal of Public Health*. Vol. 75:639-44.
- Mingay, D.J. & Greenwell, M.T. (1989) "Memory Bias and Response-Order Effects". *Journal of Official Statistics*. Vol. 5:253-263.
- Nolinske, T. (1998) *Survey Research and Measurement Error*. Washington (http://www.oandp.org/jpo/library/1995_02_068.asp).
- Olsen, H. (1997) "Hvornår gik De sidst til et politisk møde? Sprogforståelse og måleproblemer i politologiske og sociologiske surveyundersøgelser". Lund: *Statsvetenskaplig Tidskrift*. 1997/3.
- Olsen, H. (2001a) *Sprogforståelse og hukommelse i danske surveyundersøgelser* (bd. III). København: Socialforskningsinstituttet.
- Olsen, H. (2002) "The silence of numbers. A split-sample experiment concerning linguistic sensitivity in Danish survey studies". London: *International Journal of Social Research Methodology*. Vol. 5:293-312.
- Olsen, H. (2004) "De plukkes ikke som blomster på en mark... Tendenser i kvantitativ metodelitteratur vedr. konstruktion og kvalitetssikring af surveydata". *Dansk Sociologi* 2004/1:65-95.
- Olsen, H. (2005) *Konstruktion og kvalitetssikring af surveydata*. København: Akademisk Forlag (under produktion; udkommer januar 2005).
- Payne, S.L. (1951) *The Art of Asking Questions*. New Jersey: Princeton University Press.
- Presser, S. (1990a) "Can Context Changes Reduce Vote Overreporting?". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 54:586-93.
- Rasinski, K. (1989) "The Effect of Question Wording on Public Support for Government Spending". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 53:388ff.
- Schuman, H. & Presser, S. (1977) "Question Wording as an Independent Variable". *Sociological Methods and Research*. Vol. 6:151-170.
- Schuman, H. & Presser, S. (1981) *Questions and Answers in Attitude Surveys*. New York: Sage.
- Schuman, H. et al. (1981) "Context Effects on Survey Responses to Questions About Abortion". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 45:216ff.
- Schuman, H. & Presser, S. (1996) *Questions and Answers in Attitude Surveys: Experiments on Question Form, Wording, and Context*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Schwarz, N. et al. (1991) "The Impact of Administration Mode on Response Effects in Survey Measurement". *Applied Cognitive Psychology*. Vol. 5:193-212.
- Schwarz, N. & Sudman, S. (eds.) (1992) *Context Effects in Social and Psychological Research*. New York: Sage Publications.

Schwarz, N. & Sudman, S. (eds.) (1996) *Answering Questions*. New York: Jossey-Bass Publications.

Sirken, M.G. et al. (ed.) (1999) *Cognition and Survey Research*. New York: Wiley.

Smith, T.W. (1987) "That Which We Call Welfare by Any Other Name Would Smell Sweeter". *Publ. Opinion Quarterly*. Vol. 51:75ff.

Sudman, S. & Bradburn N.M. (1973) "Effects of Time and Memory Factors on Response in Surveys." *Journal of American Statistical Association*. Vol. 68:805-815.

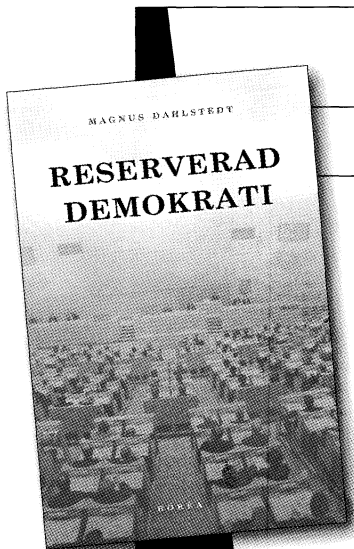
Sudman, S. & Bradburn, N.M. (1974) *Response Effects in Surveys: A Review and Synthesis*. Chicago: Aldine.

Sudman, S. et al. (1996) *Thinking About Answers: The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

Tanur, J.M. (ed.) (1992) *Questions about Questions*. New York: Russel Sage Foundation.

Tourangeau, R. et al. (1991) "Measuring Happiness in Surveys". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 55:255ff.

Tourangeau, R. et al. (2000) *The Psychology of Survey Response*. Cambridge University Press.

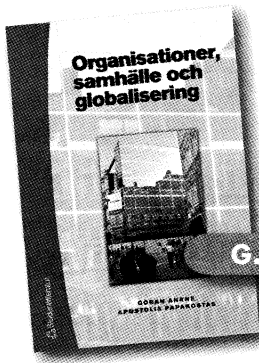
Ny bok:

Reserverad demokrati av Magnus Dahlstedt

Svensk demokrati ger, enligt lag, samtliga medborgare samma rätt att medverka i hur landet styrs. Men hur fungerar egentligen svensk demokrati i praktiken? Omfattar den alla eller är den förbehållen vissa?

Magnus Dahlstedt har studerat den svenska demokratin i ett mångtänkt sammanhang, i spänningsfältet mellan en heterogen befolkning och ideal om kulturell homogenitet. Han visar hur demokratin i samtidens Sverige är skiktad längs etniska linjer, där klyftor förstärks och återskapas. Partipolitiken, nyhetsmedierna och populärkulturen — demokratin skyltfönster — analyseras i kontrast mot de mångtänkta förortsmiljöer som allt mer kommit att utgöra demokratin bakgård. Demokratin är inte reserverad för alla, vilket leder till en reserverad inställning hos dem som inte inkluderas.

www.borea.nu

G. Ahrne & A. Papakostas

Organisationer, samhälle och globalisering

Studentlitteratur (2002)

ISBN: 91-44-02284-0

Ahrne och Papakostas (i fortsättningen betecknade A & P) har skrivit en mycket märklig och märkvärdig bok som jag anser vara omöjlig att göra rättvisa i en kortare recension. Jag försöker därför först att sammanfatta bokens viktigaste teser. Därefter avslutar jag med de traditionella omdömena.

I lågmäld ton ifrågasätter de en hel del etablerade "sanningar" inom samhällsvetenskapen och argumenterar mestadels övertygande för alternativa synsätt. Exempel på sådana "sanningar" är dikotomin mellan "individ och samhälle" där författarna menar att denna dels skymmer motsättningarna mellan människor, dels felaktigt betraktar individen som ensam och inte organiserad. *A & P föreslår därför i stället att den tidigare tudelningen skall bytas ut mot "organisation och organisering"*. Huvudskälet är att människors handlande först och främst styrs genom att de är organiserade och att det tillhör

olika organisationer. Dessutom sker samhällsprocesser främst genom interaktion mellan olika typer av organisationer (s 14).

A & P menar också att både samhälls- och systembegreppen lider av brist på substans. Följden blir att det inte finns någon plats för individerna och att det inte på något påtagligt sätt kan klargöras hur människors handlingar kan kopplas ihop med samhällsprocesser (s 39). *Författarna lanserar därför begreppet "det sociala landskapet" som alternativ till vad de menar utgör mer utslitna och begränsade begrepp som "system", "struktur" eller "sambälle"*. Ambitionerna med begreppet är långtgående (s 53):

att försöka finna ett sammanfattande begrepp för en relationistisk ontologi för att beskriva samhällsprocesser utan att tala om avgränsade samhällen eller system, men heller inte reducera det sambälleliga till enskilda individer.

Begreppet "socialt landskap" och

synen på organisationer och organisering visar sig senare vara mycket fruktbart och författarna ifrågasätter och bokstavligt avlivar, liksom i förbigående, en rad myter t.ex.:

▮ Samhällsförändringar som en form av stadier med övergångsperioder, där olika sekvenser före och efter varit förknippade med en tanke om att förändringar tenderar att ha en viss riktning. Vanligen anses nya stadier också stå för högre stadier i samhällsutvecklingen. Ibland påstås också denna vara teleologisk, dvs. att det finns ett mål för den.

A & P:s ståndpunkt är i stället att förändringsprocesser sker på olika sätt inom olika samhällsområden och i olika geografiska regioner och delar av det sociala landskapet (s 64). Detta gör att det inte går att tillämpa en enda modell för samhällsutveckling. Centralt är i stället bl.a. att föra in ett organisationsbegrepp, och att inse att det sociala landskapet innehåller flera rumsligt avgränsade och socialt lokaliserade tidsrytmer. Öppenhet och slutenhet kan därför finnas samtidigt, men inom skilda sociala utrymmen.

Kritiska tidpunkter, öppna och ockuperade sociala utrymmen och spårbundenheter samt deras sekventiella dynamik har en historisk dimension, men också en social geografi. Vidare gäller att "om man lägger olika organisatoriska sekvenser bredvid varandra, upptäcker man snart att den ena sekvensens inläsning sammanfaller med den

andras öppenhet dvs. det finns hela tiden öppna sociala rum i det sociala landskapet, men dessa är inte lokaliserade till samma plats" (s 69–70).

▀ "Spårbundenhet" — ett vanligt synsätt bland historiker och komparativa samhällsvetare — är inte en process som läser in hela samhället utan enbart delar av det, och den sekvensen kan utgöra en förutsättning för en öppenhet någon annanstans. Det finns ett socialt liv även utanför den historiska tunnel som de historiska institutionalisterna beskriver. Faran med tanken om spårbundenhet är att man bara följer ett spår (s 70).

Inför denna helt centrala tes i boken är det bara att säga tack. Det var kul för oss andra, som tidigare inte förstått denna, för samhällsanalyser avgörande utgångspunkt, att få den utredd och fastslagen. Jag har dessutom svårt att komma med några avgörande invändningar.

A & P travar emellertid vidare bland myterna. Vid en närmare granskning av det sociala landskapet visar det sig att en hel del av det som ses som förändringar i organisationer och i samhället i själva verket rör sig om marginella förändringar s.k. relativ tröghet (s 98). Detta beror på att organisationen fortsätter att göra samma saker som tidigare men beskriver dem på andra sätt (=losskoppling mellan kärna och periferi), rationaliseringar (man gör samma

saker som tidigare men på ett annat sätt) eller flyttning och spridning av organisationer (=samma saker som tidigare men på ett nytt ställe). I själva verket är därför, menar författarna, det som beskrivs som (omvälvande) samhällsförändringar bara ett uttryck för organisationers motstånd mot förändring. De flesta organisationsförändringar äger heller inte rum i organisationens kärna, utan utanpå organisationen eller i dess periferi.

Huvudskälen till trögheten är organisationens oförmåga att handla p.g.a. bundna resurser, att kunna fatta beslut p.g.a. hindrande regler och konstitution och att p.g.a. brister upptäcka problem och möjligheter i omgivningen. Till detta kommer också organisationens ovilja att handla utifrån rådande kultur, egna motiv och ideologi, lojalitet och vanans makt samt rädsla för försämringar.

A & P gör dessutom en intressant analys av några olika nya organisationers etablering utifrån tröghetsbegreppet. De finner då bl.a. att IKEA kunde etableras därför att konkurrenterna inte kunde se de nya former för distribution som IKEA lanserade. I stället organiserade möbelbranschen i Sverige en bojkott av IKEA och stängde ute dem från möbelmässor och liknande arrangemang (s 88).

Miljöpartiets entré på den politiska arenan möjliggjordes, å andra sidan, genom att Centerpartiet som

på den tiden främst drev miljöfrågor, inte kunde förnya formerna för politiskt arbete. Miljöpartiets grundare eftersträvade direktdemokrati, något som var omöjligt att åstadkomma i ett etablerat parti. Dessutom var Centerpartiet splittrat, vilket hindrade en helhjärtad satsning på miljöfrågor. Sammanfattningsvis var det alltså här oförmågan att fatta beslut inom Centerpartiet, inte bristen på resurser eller oförmågan att se, som möjliggjorde Miljöpartiets etablering (s 87).

När det gäller Radio Nord, slutligen, möjliggjordes etableringen av en lucka i den dåvarande lagen. Den bestod i att sändningar kunde genomföras, inte i Sverige, men på internationellt vatten från ett fartyg som sände till svenska lyssnare.

A & P lanserar också begreppen "öppna utrymmen" och "gläntor". Dessa anses innehålla möjligheter till organisering som ännu inte har utnyttjats och ibland inte ens kommer att användas. Dessa utrymmen är dock inte tomma, utan där pågår aktiviteter och där finns människor, idéer, materiella artefakter eller naturliga tillgångar som jord, floder etc. som skulle kunna utgöra resurser för nya organisationer (s 109). Att det finns möjligheter där beror på att existerande organisationer på grund av sina gränser och sin tröghet inte förmår utnyttja alla potentiella resurser som finns i deras omgivning.

Författarna kvalificerar därefter fyndigt olika typer av sociala utrym-

men i relation till olika former av tröghet. Orsakerna till tröghet ger skilda möjligheter för nya organisationer att uppstå och etableras i öppna utrymmen. I huvudsak skiljer man mellan "fria utrymmen" dvs. sådana som etablerade organisationer inte utnyttjar, inte är intresserade av och kanske inte ens känner till. Den andra huvudkategorin utgörs av "skyddade utrymmen" vars existens till stor del beror på etablerade organisationers oförmåga eller ovilja till förändring eller en rädsla för uppkomsten av nya organisationer.

Ibland uppstår också ett sorts skydd när gamla organisationer vill skydda nya som växer upp under deras domäner. Författarna utvecklar senare denna typologi ytterligare genom att indela de fria utrymmena i nya (som uppkommer genom sociala förändringar), gamla (som etablerade organisationer på grund av ovilja och oförmåga inte har ockuperat), konstruerade (som förberetts av aktörer för att locka dit andra organisationer) och övergivna (som uppstår genom att etablerade organisationer förändrar sin verksamhet). De skyddade utrymmena kan indelas i bevakade (som gamla organisationer har uppsikt över), reglerade (där tillträde är reglerat eller formellt förbjudet) och skuggade (där utrymmet finns inom andra organisationer som begränsar vilka som har tillträde dit).

Genom fallstudier visar A & P bland annat att IKEA och Mc-

Donalds utnyttjat nya utrymmen, medan innebandyn vuxit fram i övergivna och Anonyma Alkoholister uppstått i konstruerade. Radio Nords verksamhet byggde däremot på utnyttjandet av ett gammalt öppet utrymme och användningen av ett bevakat och reglerat. Även här öppnar författarnas lansering av nya begrepp upp läsarens möjligheter att förstå hur nya organisationer kan uppstå.

Slutligen diskuterar författarna också olika former för spridning av hela eller delar av organisationen. Dessa förlopp anses som de viktigaste orsakerna till förändring i det sociala landskapet. Spridningen förstås genom att sätta den i relation till tidigare organisationers tröghet och existensen av öppna utrymmen; dess betydelse beror på att tillförandet av resurser utifrån förändrar makt- och styrkeförhållandena inom ett område (s 128). Spridningsförloppet analyseras utifrån var initiativet till spridningen kommer (från en ursprunglig organisation eller från entreprenörer) och den fortsatta relationen till källan (om den medför fortsatta direkta kontakter, om dessa i stället är mer indirekta, om de upphör eller om kontakterna kanske aldrig har funnits).

IKEA har då spridits från källan, fackföreningar i Sverige genom nätverk och McDonalds från etableringsstället. I alla dessa fall har spridningen dessutom lett till fortsatta direkta kontakter. För Anonyma Alkoholister gäller där-

emot att den visserligen spridits genom nätverk men senare bara har indirekta kontakter med ursprungskällan, medan t.ex. Livets Ord spridits från etableringsstället, men numera inte har kvar några direkta kontakter med det.

I sista kapitlet krossas ännu en myt; *A & P anser att det är en myt att den svenska modellen fallit samman*. Skälet är att de stora fackföreningarna finns kvar med högre medlemstal och detsamma gäller för arbetsgivarorganisationerna, de politiska partierna, de statliga myndigheterna och de allra flesta företag. Vad som har hänt är därför egentligen "bara" att det skett förskjutningar mellan organisationerna bl.a. beroende på att svenska företag fått ökade möjligheter att flytta produktionen utomlands. Dessutom har vissa utrymmen öppnats genom att bevakningen av områden upphört genom avregleringar, vilket gjort att vissa nya organisationer i landskapet kunnat etableras t.ex. friskolor och personaluthyrningsföretag. *Den svenska modellens fall visar sig alltså i realiteten bestå av förskjutningar i maktrelationer mellan ett antal relativt tröga organisationer.*

Däremot har utvecklingen inneburit fler organisationer som var och en engagerar färre människor och därmed fjärrar sig från enskilda individer (s 148-149). Inom ramen för den utvecklingen finns det också åtminstone två viktiga och helt skilda trender. Den ena innebär en tillväxt av kunskapsföretag

och frivilligorganisationer, där de mänskliga resurserna dominerar. Den andra innebär — tvärtom — att tekniska och ekonomiska resurser ökar i förhållande till de mänskliga, vilket betyder att det blir fler organisationer med färre människor. Detta har ibland tolkats som individualism och som ett utslag för att individerna överger organisationerna. A & P menar dock att det snarare är organisationerna som fjärras sig från människorna.

Organisationernas spridning i världen gör att de ur ett globalt perspektiv blir mer sammanhängande. Samtidigt blir vardagen mer fragmentiserad genom att samhällslivet domineras av organisationer som individerna blir alltmer beroende av. En av konsekvenserna är att det blir meningslöst att prata om klasskillnader i världen. Globala skillnader i levnadsvillkor beror därför i första hand på de skillnader som uppstår genom människors tillhörighet till olika organisationer i form av medborgarskap, familjetillhörighet och anställningar i olika företag i olika länder.

En förtätning av det sociala landskapet med fler organisationer leder också till ökad interaktion med andra organisationer och mindre interaktion mellan människor inom organisationerna. I sin tur innebär detta att organisationer får mer av resurser från andra organisationer än från de egna medlemmarna.

Samtidigt som organisationernas antal ökar så får medlemmarna en

allt lösare koppling till dem och utesluts allt oftare. Vanliga fenomen är t.ex. människor som flytt från krig och förtryck och som ingen vill ta emot, ökad arbetslöshet, försvagning av anställningskontrakt, outsourcing, personaluthyrning m.m.

Konsekvenserna av dessa försvagade relationer mellan individ och organisation är en strävan att återförenas med naturen i form av extraordinära ensamhetsupplevelser t.ex. bergsbestigning eller dykning, eller genom narcissiska upplevelser som kroppsbyggnad eller jagutveckling. En annan reaktion är att söka sig till artificiella, ofta tillfälliga, men intensiva förtätningar av samhällslivet i form av delaktighet i kollektiva riter. Sådana utgörs t.ex. av rockfestivaler, frandet av segrar i idrottstävlingar, deltagande i kommunalt arrangerande spektakel, nya religiösa sekter eller i nynazistiska parader. Den typen av deltagande ersätter de försvagade banden till traditionella organisationer och ger en illusion av total hängivenhet, en absorption av individen i ett efemärt samhälle och en rituell mening utan substans.

Det känns nästan förmätet att komma med kritikiska synpunkter på en så fascinerande och nyskapande bok. En invändning är dock att framställningen är väl lägmäld och flyter på i samma takt oberoende om författarna presenterar nya, överraskande och omvälvande slutsatser eller om dessa är av mer

modest karaktär. Exempel på det förra är t.ex. att dikotomin individ och samhälle är föga fruktbar, att system- och samhällsbegreppen till stora delar saknar substans, att de flesta samhälls- och organisationsförändringar i själva verket är marginella, att den svenska modellen inte alla fallit samman och att det numera är föga meningsfullt att tala om klasskillnader. Slutsatser av mer modest natur gäller t.ex. hur nya organisationer tenderar att bildas i öppna utrymmen, eller hur spridning och flyttning av organisationer äger rum. Textens karaktär skymmer därför i viss mån några av bokens allra mest strategiska slutsatser.

Jag tycker heller inte att slutkapitlet gör boken riktigt rättvisa genom att tydligt summera upp och lyfta fram det mest centrala innehållet. Vidare gäller det att vara mycket observant på den stora mängd noter som finns i texten eftersom åtskilliga innehåller central information. Så berörs t.ex. i notform problemet med att på svenska använda begreppet "socialt landskap" (s 55) och hur stater relaterar till det sociala landskapet (s 104). I en annan not berättas att Nokia, tvärt emot vad som ofta sägs, faktiskt haft en längre tradition av att tillverka trådlösa telefoner. Vidare får läsaren veta att Facitkoncernen faktisk insåg behovet av förändringar, men hade för starka sociala åtagande i lokalsamhället för att genomföra dem. Den typen av fotnoter med viktig information kunde nog med

fördel integrerats i den löpande texten. Bokens titel "Organisationer, samhälle och globalisering" är dessutom tyvärr tämligen intetsägande och speglar på intet sätt dess spännande innehåll.

Sammanfattningsvis gäller dock att de "nya" begreppen typ "socialt landskap", "öppna och reglerade utrymmen", "organisation och organisering" (som ersättning för människa-samhälle) och relationerna mellan dem snarast öppnar en helt ny värld, eller i varje fall ett nytt perspektiv på världen. Med detta avser jag dock inte ett inträde i en ny magisk värld av Harry Pottertyp; Snarare är parallellen eskimåernas begreppsapparat för snö och hur denna används, dvs. där

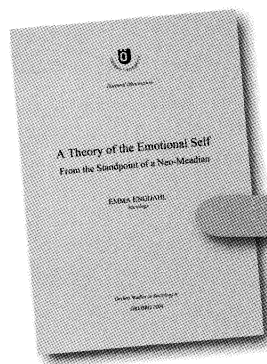
vi kanske ser ett halvdussin olika typer av snö (nysnö, skare, lössnö, moddig snö o.s.v.) har eskimåerna i stället mer än ett 20-tal klassificeringar. Denna mängd av begrepp är nödvändig för att eskimån lättare och mer effektivt skall kunna behärska och navigera i sitt kalla snölandskap; A & P:s bok är på motsvarande sätt nödvändig för att vi bättre skall kunna förstå, hantera och "resa" i det sociala landskapet. (Jag måste därför motvilligt tillstå att den ibland därför också känns aningen Pottersk.)

A & P har verkligen också pedagogiskt lyckats med att exemplifiera sina begrepp på ett slående sätt. Det kan dock kanske ändå som kuriosia nämnas att de inte tagit upp Anders

Ehnmarks användning av gläntor i boken "Maktens hemligheter; En essä om Machiavelli". Där framträder i avslutningskapitlet Machiavelli som letande efter just gläntorna i historien vilka skulle möjliggöra att en ny furste kunde framträda och ena Italien.

Allra sist — mina invändningar måste i huvudsak betraktas som ganska perifera. Denna bok är en av de viktigaste böckerna som publicerats inom svensk sociologi. Jag tror också att den, vid översättning, skulle stå sig mycket väl i internationell konkurrens.

Lars-Erik Wolvén,
Mithögskolan, Östersund

Emma Engdahl

A Theory of the Emotional Self

Örebro Studies in Sociology No. 6 (2004),
Samhällsvet. inst.,
Örebro universitet
ISBN 91-7668-380-X

Emma Engdahl har skrivit en teoretisk avhandling. Den riktar å ena sidan in sig på G.H. Meads texter och å andra sidan på vissa

sociologiska/socialpsykologiska emotionsteorier. Hon har t. ex. i ringa utsträckning använt objektrelationsskolan, som innehåller

tankar som är närliggande, men desto mer analyserat/kritiserat de mikrosociologer som försökt hantera emotionsteorierna inom sociologiska ramar. Engdahl vill utvärdera dessa med hjälp av Mead. Hennes syfte är att utveckla en alternativ emotionsteori genom en rekonstruktion av Mead utifrån hans emotionsteoretiska fragment.

Engdahls kritik av emotionssociologin inbjuder till tolkning av vari styrkan i en meadsk emotionsteori skulle bestå. Dagens starka psykobiologiska tänkande ger exempel: uppfattningar som att tendens till riskbeteende kan förstås genom att blott studera tillväxten av vissa hjärnstrukturer i tonåren, eller

att ungdomars dåliga förmåga att bedöma andras emotionella stämning endast beror på omstrukturering i hjärnan (SVT i Vetenskapens värld 15 februari 2004) visar sig bära på biologisk reduktionism. Emotioner utgör kognitiva bearbetningar av kroppsliga/sensoriska erfarenheter och föds inom rollövertagande; emotioner återfinns inte i biologiska strukturer utan i sociala.

Av utrymmesskäl förbigår jag nästan allt av det viktiga Engdahl gör med andra teoretiker. Historiskt går hon tillbaka till Adam Smith, som visar sig vara en postmodernist i modern förklädnad. Förutom den nämnda sentida emotionssociologin finns också Cooley med i en intressant parallell till Castoriadis (med bl.a. begrepp som *imagination*). Till Meads handlingsbegrepp kopplas också Merleau-Pontys intresse för kroppens och "inhibitionens" roll i skapandet av medvetande. Detta är förtjänster som är ovanliga i litteraturen.

Men det finns punkter där Engdahl har missat. Låt mig nämna den första som en bristfällig "begreppsprecisering". En avhandling ska alltid sträva efter precision och klarhet. Det gäller inte minst för arbeten som bygger på begrepp vilkas tradition är notoriskt luddig. Dit hör många av de begrepp som här är aktuella. Klagomål: 1) Det saknas ibland en specifik angivelse av innebörd. 2) Grunddefinitionen är svår att hitta. 3) Den varierar överdrivet. 4) Det är ibland svårt

att avgränsa olika basbegrepp från varandra.

Exempel finns redan i början där *emotion*, *emotionellt själv* och *personlighet* varierar. Men med dessa svårigheter blir det efterhand lindrigare; det är också just en viktig del av syftet för Engdahl att arbeta *explorativt med definitioner*. Begreppen är svårfångade och tillkortakommanden ursäktliga. En merit för Engdahl är att ett meadskt syfte förstås blir att se begreppens relation till varandra. Många har t. ex. stångats med Mead när de försökt avgränsa "I" och "me" som två särskilda begrepp. Dessa är enligt min mening omöjliga att förstå om man särskiljer dem. De utgör ett dialektiskt begreppspar, kanske Det Dialektiska Begreppsparet i denna socialpsykologiska skola. Vetenskapen är mestadels analytisk, men Mead framtvingar också den syntetiska sidan av vetenskapligt tänkande.

Engdahl gör inte sådana fel. Men hon borde varit noggrannare i sina definitioner. En elege för att skönja släktskap mellan begrepp som hos Mead hör ihop, men där få forskare har följt Meads linje. Elege för att problematisera detta. Kontinuerligt exempel är den intima släktskapen mellan *emotion* och *personlighet*. Men att de hör samman betyder inte att de är utbytbara mot varandra. De utgör förstås markant olika aspekter av ett komplext fenomen.

Det finns andra exempel, där begreppsanalysen är svår och luddig:

Vad menas med "corporal evaluations"? En värdering som sitter inbyggd i kroppen? En kroppens värdering av tillvaron? En värdering som en person gör och där kroppens signaler spelar en tydlig roll, t. ex. skam? Vilket samband finns mellan "feeling", "self-feeling" och "emotion"?

Jag lämnar det *begreppsliga planet*. Men begrepp i systematisk relation till varandra bygger *teori*, och detta är Engdahls viktigaste syfte. Det finns en särskild punkt där hennes teoretiska framställning behöver bearbetas tydligare. I nuvarande formulering inbjuder den till vaktolning.

Rollövertagandebegreppet är det viktigaste i Meads teori. Rollövertagande resulterar i att (yttre) händelser och ting får en "insida": de blir gravida med "mening". Vi "tolkar" dem, världen framstår som "begriflig", (varvid vissa fenomen blir "svärbegrifliga"). Rollövertagande genererar medveten tankeförmåga. Det finns rollövertagande gentemot naturens föremål, varigenom dessa kommer anta meningsfull karaktär: en bit av en trädgren, i sig själv utan mening, blir en "klubba" genom rollövertagande.

Om denna del i Meads teori har det ibland antagits att det finns ett särskilt rollövertagande gentemot "tingvärlden" och ett annat mot Alter. De flesta sociologer har i sin tur bara intresserat sig för det sociala rollövertagandet, och där-

med har Meads teori huggits itu. Meads teori blir då något annat än Meads teori.

Engdahl gör inte denna blunder, men hon begår ett annat felsteg. Hon separerar de två rollövertagandena. Med fragmentariskt stöd i formuleringar hämtade från Mead hävdar hon att det viktiga fenomenet *inhibition* av det tingliga rollövertagandet ger upphov till "sensations" — ([sinnes]-förmimmelser) — på en primitiv basnivå. Detta rollövertagande transformerar "sensations" till en annan nivå, som jag kallar "avancerad". Där uppstår emotionerna. Dessa är alltså grundade i primära kroppsliga sensationer, t.ex. fysiskt samspel mellan spädbarn och vårdare.

De sociala rollövertagandena däremot baseras i "funktionell identifikation", att individen gör — och varseblir sig själv göra — liknande beteenden som Alter gör. Imitation av fysiska gester är ett exempel. Detta föder den inhibition som ur den motsvarande primitiva nivån i socialt rollövertagande kristalliserar fram "self-feeling", "self-evaluation" och liknande subtila fenomen.

Men Engdahl gör inte systematiskt det man måste göra enligt vissa Meadkällor: Hon separerar det tingsliga och det sociala rollövertagandet och hävdar att självvärderingens (emotionella) förmåga växer fram ur rollövertagande med tingen medan självreflexionens (kognitiva) förmåga kommer ur rollövertagande med Alter. Resultatet

av detta teoretiska felsteg blir att man får *en* meadsk teori om medvetandet om tingvärlden och en *annan* om medvetandet om den sociala världen. Engdahls feltramp är små, men det är märkligt att hon gör något alls, ty hon är medveten om dessa problem. De empiriska tolkningar hon gör pekar också på att hon praktiskt gör de hänsynstaganden jag önskar, varför jag vill tro det hela vara formuleringsmässiga misstag. Men de är för frekventa.

Mead är ibland emfatisk. På denna punkt är han det: Meningen med ett objekt består i Alters respons på invidens beteende (gester) mot objektet. Härav följer rent logiskt att emotionernas värld inte kan bli medveten för Ego utan att *Ego tar Alters attityd/roll mot Egos beteende mot objektet*. Först när Alter responderar med liknande gester som Egos egna avtäcks tinget/beteendet och transformeras till ett objekt/en handling, vars insida finns till förfogande för det härigenom födda medvetandet hos Ego. Detta är en svårtillgänglig tes, men mycket klar hos Mead (1934, bl.a. kapitel 11). Den har inte givits adekvat uttolkning och formulering hos Engdahl; man kan få intrycket av ett kluvet medvetande, ett som vetter åt tingen och ett annat som vetter åt Alter. Hos Mead är det så att rollövertagandet med Alter är primärt (framför tingens) i fråga om medvetandet.

Denna kritik till trots är Engdahls text stark. Den har kreativitet, ex-

pressivitet och djärvhet. Det finns också teoretiskt starka punkter. Några ytterligare sådana är den förtjänstfulla distinktionen mellan "funktionell identifikation" kontra "existentiell differentiering". Enklast uttryckt: den ursprungliga existentiellt upplevda identifikationen, (varvid spädbarn och vårdare är det stående exemplet) spjälkas upp just genom funktionell identifikation (t. ex. imitation). Ergo: genom funktionell identifikation upptäcker Ego att Ego och Alter är existentiellt olika varelser. Det tillkommer att också Alter härigenom tvingas till reflexion över detta. Detta måste framhåvas om man ställer sig på Meads bas. Alters attityd genomgår en transformation genom Alters iakttagelse att Ego har tagit till sig Alters attityd. Eller: Rollövertagandet är definitionsmässigt en ömsesidig verksamhet. Ego blir Alter, och Alter blir Ego.

Jag har inte stött på någon interaktionist som gått så på djupet med denna distinktion och dess konsekvenser som Engdahl gjort. Hennes behandling kan bli kärnan i en utveckling av teorin. Hon för alltså denna gren av sociologin framåt, genom att belysa — och själv odla vidare — vissa teser med rötter hos Mead.

Kroppen, den funktionella identifikationen och inhibitionen är viktiga för distinktionen mellan (omedveten) *primitiv* och (medveten) *avancerad nivå* i individens utveckling. Distinktionen är inte

riktigt inarbetad i texten, men har ändå teoretiskt liv. Funktionell identifikation verkar på den primitiva nivån, och vad där sker föder fram existentiell differentiering och det därigenom medvetna mänskliga subjektet med ett Själv och förmåga att transformera "feelings" och "sensations" till en *medveten självreflexiv* nivå. Dessa distinktioner saknas hos emotionssociologerna.

Engdahl är ibland ursäktligt oklar i dessa distinktioner. Det är "överkurs". Objektrelationsteoretikerna har i allmänhet inte urskiljt de två nivåerna. Inte ens Daniel Stern gör det, tror jag. Den enda som är varse problemet är enligt min

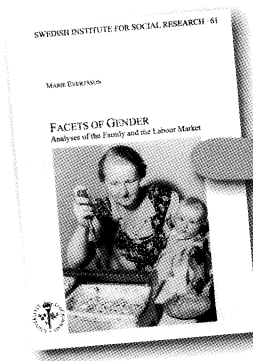
kunskap Chodorow i sin klassiska "The Reproduction of Mothering". Så jag kräver inte klarhet i dessa frågor av Engdahl. Klargörandets uppgift ligger framför oss.

Jag vill i egna ord uttrycka skillnaden så att det är just skapandet av mening genom intersubjektiva symboler, därefter medvetandet, jagmedvetande och självreflexion (Engdahls term) som är skillnaden. Mead talar om den primitiva nivån och om att det som där händer är en förutsättning för vad som sedan händer på den avancerade nivån. Motorn i transformationen från primitiv till avancerad nivå är fenomenet mening, som är emer-

gent; den föds ur rollövertagandet med Alter.

Jag slutar som jag började, genom att vända mig mot den biologiska reduktionismen: Hat kan inte reduceras till "riktad" aggressivitet, kärlek inte till attraktion plus reproduktionsdrift. Härom är Engdahl och jag djupt eniga trots viss lättare begreppsförvirring. Denna enighet är inte min enda anledning att uppskatta hennes avhandling.

Lars-Erik Berg,
Sociologiska institutionen,
Göteborgs universitet

Marie Evertsson

**Facets of Gender:
Analyses of the Family
and the Labour Market.**

Swedish Institute for Social Research, 2004, Sociologiska inst., Stockholms universitet
ISBN 91-7604-098-4

This excellent dissertation consists of four papers covering different aspects of gender inequality in the interface between the family and the market. All of the papers entail quantitative analysis of sur-

vey data. One paper uses Swedish Child Level of Living Survey data from 2000 to examine the effects of parents' attitudes about gender and the division of housework on their children's attitudes and on

the housework their children do. Evertsson finds that gender differentiation is present among youths; girls do more housework and boys do more outdoor work. The question of interest is how the gender regime is transmitted intergenerationally. The most straight-forward hypothesis is that parents whose beliefs and behaviour are more egalitarian would raise children with more egalitarian beliefs and with less gender-differentiated behaviour. But, interestingly, there is little support for this. Thus, somehow gender inequality is passed between the generations, but there is no evidence that the traditional successfully socialize traditional children while the egalitarian socialize egalitarian children.

The only hint of this is that the

daughters of mothers with more education do less housework (whereas mothers' education does not affect boys' housework). While this casts doubt on early socialization models, as Evertsson argues, I am less convinced by her claim that it supports the "doing gender" model. (That perspective has become popular, but seems to me to have unclear predictions here.) Rather, the variation in kids' housework performance that Evertsson can explain seems to be driven by how much help parents need. For example, when the mother works full time or the father does a majority of all housework (for some unspecified reason that suggests some unusual inability of the mother to do it), both boys and girls get pulled in to do more, although the effect is much larger on girls than boys. While the use of cross-sectional data limits the causal inference we can make, the analysis is valuable because we have so few direct studies of children's development of gender-differentiated behaviours.

The second analysis (with Magnus Neremo) uses U.S. and Swedish data to examine the effect of the relative earnings of husbands and wives on the amount of housework they do, after adjusting for the number of hours of market work done by the partners. Bargaining or exchange theory says relative earnings decrease one's housework. Another perspective suggests that "doing gender" in one area may sometimes

be undertaken to compensate for an area in which one has failed to perform according to gendered expectations. In this "gender deviance neutralization" view, if a couple is non-traditional on one dimension — economic dependence — then they will try to make up for it on another. Hence, as women increasingly earn more than men (the gender deviance), women will do more and or men less housework. Of course, this prediction in the range where women earn more than men is the opposite of what bargaining theory predicts. The Swedish analysis (using data from the Level of Living Survey, or LNU, from multiple years) shows results consistent with bargaining theory. As women earn more relative to their husbands, they do less and husbands do more housework. In the U.S. there is a curvilinear effect of the proportion of family income provided by the husband that is consistent with combination of bargaining and gender deviance neutralization. That is, in the range from husbands providing all the money to equal earnings, women reduce their housework; but the small proportion of couples in the range from equal earnings to women providing all the income, women actually increase their housework.

Economists and sociologists often disagree on how relative earnings should be measured. Sociologists generally use relative contribution

to annual earnings, as Evertsson and Neremo did. Annual earnings, of course, are a function of both one's wage rate and the number of weeks worked and hours per week. Economists argue that it is the hourly wage rate not annual earnings that is indicative of what an individual could fall back on in the case of divorce or a lack of cooperation by the spouse in marriage; they assume that we could all increase our hours at the current wage rate. Future research should examine which measure of relative resources better predicts housework.

In the third analysis, Evertsson examines whether divorce increases women's and men's "hazard" of an occupational move that entails a significant increase or decrease in prestige, relative to no significant change. She finds that moves right after divorce are disproportionately upward for women, although this is much more likely if she was already employed at the divorce. Moves right after a divorce are disproportionately downward for men. This suggests that divorce motivates and enables women to take the earner role more seriously, while men are less motivated or discouraged after a divorce in a way that hurts careers. The analysis supports the notion that marriage increases gender inequality in the market through encouraging a traditional division of labor.

The final analysis of the dissertation examines formal on-the-job

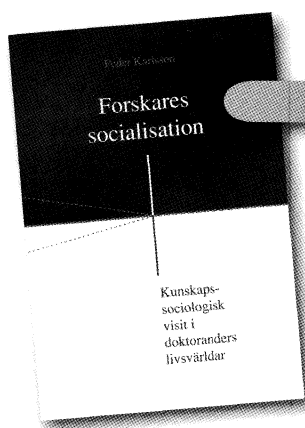
training. She finds that women get less FOJT overall; they get less general training and less training that increases promotion but more industry specific training. The common explanation in the American literature for women receiving less training is employers' statistical discrimination based on their anticipation that men will stay with the firm longer. Sweden is an interesting case in which to test the theory, because women have longer seniority on average than men (by over a year), so employers would have no reason to predict that women are more likely to quit in Sweden. Thus, she argues that the presence of differences in provision of training by gender are evidence of discrimination that is

based on something *other than* a correct statistical generalization. Evertsson then looks at the effect of training on earnings and finds that both general training and training said to increase promotion actually increases the earnings of men but not women. Upon reading the analysis, my initial thought was that, given extensive job segregation by sex, the findings may not reflect employers' proclivity to give training to men more than women in the same job, but rather a disinclination to provide training to workers in predominantly female jobs. However, oddly enough, the analysis also shows that the female-intensive fields of public administration, education, and health provide more training than other fields; the gender effects

reported are net of this favourable distribution. Thus, the mystery is what motivates employers to provide less training to women or women's jobs, other things equal.

Evertsson's dissertation is a good exemplar of second generation gender scholarship. Now that the broad contours of gender inequality in the market and home are well known, what we need are careful analyses of the mechanisms sustaining specific aspects of gender inequality. Evertsson has joined the serious contributors to this growing research area.

*Paula England,
Professor of Sociology,
Stanford University*

Peder Karlsson

**Forskarens socialisation:
kunskaps-sociologisk
visit i doktoranders
livsvärldar**

Doctoral theses at the
Department of Sociology,
Umeå University (2004)
ISBN 91-7305-570-0

Hur blir man forskare? Och vad händer när man blir det? Dessa frågor vill Umeåsociologen Peder Karlsson besvara i sin doktors-

avhandling. Han gör det genom att fånga in enskilda individers föreställningar, förhållningssätt och erfarenheter. Utgångspunkten för

studien är ett livsvärldsperspektiv, där forskningen studeras inifrån och med utgångspunkt i dem som utöver den.

Avhandlingen har en högaktuell forskningspolitisk bakgrund, nämligen reformeringen av forskarutbildningen 1998 liksom de planerade förändringarna i samband med Bologna-processen. Peder Karlssons studie fyller därvidlag en viktig kunskapslucka eftersom kännedomen om effekterna av forskarutbildningsreformerna hittills har varit begränsad. Studiet av forskarutbildningen har dock en ännu vidare betydelse.

Genom att studera hur de nya medborgarna tas om hand och

slussas in i systemet kan vi också lära oss hur vetenskapliga normer, förhållningssätt och praktiker ser ut i systemet som helhet. Det är med andra ord stora frågor som tas upp till behandling av Karlsson, och som han tar sig an på ett respektfullt men ändå djärvt och personligt sätt. Till förtjänsterna i Karlssons studie hör inte minst den fina diskussionen av doktorandkategorins heterogenitet liksom analysen av vad som händer med denna kategori och med forskningspraktiken när villkoren för forskarutbildningen stramas åt.

Karlssons huvudsakliga slutsats är att kategorin "forskare" inte är fast och fixerad, utan att det är något som uppstår i den miljö i vilken den vetenskapliga inskolningen sker, vanligen den akademiska institutionen. Det finns med andra ord ingen enhetlig kategori av doktorander, utan en mängd olika erfarenheter, präglade av samspelet mellan individ, kollektiv och institutioner: interaktionen mellan doktoranden, kollegerna (inklusive handledare) och forskningsmiljön är det som skapar "forskaren".

Vägen till denna slutsats går över ett brett teoretiskt studium av litteratur inom områdena forskningspolitik, vetenskaplig praktik och socialisation. Denna teoretiska diskussion utgör faktiskt något av avhandlingens kärna. Karlsson inleder med en diskussion av två centrala forskningspolitiska arbeten publicerade under senare tid: "The New Production of Knowledge",

av Michael Gibbons med flera, och "Prometheus Bound" av John Ziman. Gibbons med flera bok blev snabbt välkänd eftersom den lanserade det omdiskuterade begreppet "mode 2", vilket syftade på en förändring i sättet att producera kunskap, från disciplin till problem, och från institution till team.

Zimans något mindre kända bok tog en annan utgångspunkt, i sin betoning på vetenskapens "dynamiska fasta tillstånd". Verksamheten tillväxer inte längre ekonomiskt, samtidigt som den fortsätter att vidgas innehållsligt, nya områden upptäcks, andra förvandlas, sammansmältningar mellan ämnen sker, samtidigt som de samhälleliga kraven med avseende på användbarhet, nytta och etiskt ansvarstagande ständigt ökar. Resultatet blir spänningar mellan till synes oförenliga mål och resursramar.

Författaren tar också avstamp i vetenskaps- och kunskapssociologi, såväl den klassiska Mertoniska traditionen som den moderna, som ofta drar åt det socialkonstruktivistiska hållet. Det av Robert K Merton etablerade fältet vetenskapssociologi behandlade vetenskapens normer, belöningssystem, sociala mekanismer, kommunikationsformer med mera, medan Thomas Kuhn var tidigt ute med att kombinera sociala och epistemologiska aspekter i sitt studium av paradigmskiften i fysikens utveckling. Sin mer kompletta institutionalisering fick detta konstruktivistiska perspektiv i och

med det så kallade starka programets etablering. Denna ansats har sedan breddats och fördjupats, och utvidgats, till exempel av Bruno Latour och andra inom den så kallade aktör-nätverksteori, som studerat det komplexa samspelet mellan forskare, materialitet och politik.

Till denna tradition hör också Andrew Pickering, som flerstädes åberopas av författaren. Pickering är inriktad emot att studera vetenskapliga praktiker — definierat som den tidsbaserad analysen av hur människor och materia samagerar och är involverade i en ömsesidig påverkan. Av Pickering hämtar författaren dels fokus på forskningspraktik, dels betoning på tidsaspekten, att studera vetenskapen i realtid, i dess utveckling som ett emergent fenomen (i tillblivelse och ständig förändring).

Samtidigt knyter Karlsson an också till socialpsykologiska traditioner och studiet av socialisation. Socialisation kan ses som det fält i vilket aktörer och praktiker möts i tid och rum. Härmed landar författaren i en delvis egen definition av akademisk socialisation: en process utsträckt i tid där båda parter — i detta fall doktorand och handledare/institution — är aktiva och där det också sker en ömsesidig påverkan, där socialisationen leder till en förändring av socialisations-sammanhanget.

Slutligen diskuterar Karlssons livsvärldsdiskussionen, utifrån

Habermas välkända diskussion om livsvärld och system. Livsvärldsperspektivet riktar intresset mot att studera forskares/och andra aktörers praktiker, vardagsvillkor och interaktiva sammanhang, till exempel kommunikation, språk och kultur. Författaren diskuterar också utförligt olika perspektiv på detta med vardagsverklighet, främst utifrån fenomenologi. Här knyter han an till Alfred Schutz begrepp medvetandeströmmar, världen taget för givet och reflektionen, ofullständighet och tillblivelse.

Den vittomfattande teoretiska diskussionen utmynnar i en begreppsyttes, där fenomenologi blandas med socialkonstruktivism: forskares intentioner och mål antas bygga på existerande förutsättningar av materiell, normativ och teoretisk natur (fenomenologi) — vilket i sin tur fungerar som en bakgrund till forskares ambitioner att tänja på förståelsen av det kända och accepterade (socialkonstruktivism). Detta samspel diskuterar författaren i termer av emergent respektive institutionaliserad praktik, med vilket han menar sökandet efter förståelse som överskrider det kända utifrån analytisk kontinuitet och stabilitet.

Den heterogena begreppsvärld som Karlsson utvecklat, där inte alltid helt kompatibla begrepp och förståelseramar blandas, saknar inte sina komplikationer, eftersom det inte framstår som klart var författaren hör hemma: i kunskapssociologi,

systemteori, forskningspolitik, fenomenologi eller socialkonstruktivism. Han vill kunna kombinera alla dessa ansatser till en egen begreppslig struktur, vilket är en närmast olöslig uppgift och som också försvårar anknytningen mellan teori och empiriska studier.

Den ambitiösa teoridiskussionen till trots, ligger den stora behållningen i den fina och känsliga beskrivningen och analysen av forskarsamhällets mest underordnade grupp, doktoranderna, och deras tillvaro som den präglas av vardagsslitet i mer eller mindre väl fungerande forskningsmiljöer och en ständig kamp för erkännande och synlighet. Karlsson fångar också fint in forskningspraktikens institutionella former och uttryck. Med forskningspraktiken förstår han den arena i vilken vetenskapens olika nätverk möts: discipliner, organisationer, byggnader, traditioner med mera. Författaren ser institutionen som det viktigaste sammanhanget för socialisationen, och som den plats där dessa olika nätverk vanligen interagerar.

Livsvärlden hos de studerade doktoranderna är därför den region av nätverken där doktoranden finns — och som doktoranden själv identifierar. Doktoranders medvetenhet om sig själva är en avspeglning av forskningspraktikens materiella, kulturella och sociala beståndsdelar. Författaren söker också efter indikationer på att livsvärlden koloniserar av systemet, det vill

säga att systemets sätt att fungera också tagit sig in i doktorandernas självförståelse.

För att nå dithän i förståelsen har nio doktorander intervjuats, fem kvinnor och fyra män, tre humanister, tre samhällsvetare och tre från teknik och naturvetenskap. Ett antal huvudteman kunde identifieras i dessa intervjuer: betydelsen av inträde och rekrytering, avhandlingen och framtidsutsikterna efter disputationen; doktorandtillvaron — inklusive undervisning och tjänstesituation; sociokulturell miljö; kön; och forskningssyn. Tre centrala analytiska teman kunde identifieras i intervjuerna på grundval av dessa teman.

Doktorandtillvaron är fundamental osäker och diffus. Vad är man egentligen som doktorand: student, medarbetare, självständig forskare eller marginalexistens? Alla dessa identiteter förekommer i Karlssons studie, och de växer fram i ett samspel mellan individen och den institutionella miljön. Vidare präglas forskarutbildningen av kampen för en position inom forskningssystemet, vilket tar sig praktiska uttryck i form av skrivande och sökande efter erkännande och meritering. Den som har svårt att hantera denna strid för synlighet har också svårt att hävda sig och tenderar att marginaliseras i systemet. Slutligen finns det betydande variationer beroende på fas i avhandlingsarbetet och beroende på ämnen och områden: naturvetare

ingår i allmänhet i välstrukturerade sammanhang, liksom samhällsvetare medan humanister finns i ett mer fragmenterat sammanhang. Detta i sig avspeglar också olika syn på doktoranden och avhandlingen, om det är institutionens angelägenhet eller den enskilde doktorandens ansvar. Den breda teorigenomgången används alltså inte särskilt aktivt i analysen. Därtill är den alltför stor och empiriskt svårhanterlig. Teoridiskussionen står därför i huvudsak på egna ben. I den empiriska delen framträder Karlsson istället primärt som en forskningspolitisk policyanalytiker med en orientering mot att studera hur forskningssystemet påverkats av bredare rekrytering och strängare produktivitetsmål samtidigt som de klassiska akademiska idealen fortfarande hålls högt (avancerad

publicering, nyhetsvärde och originalitet med mera). Han belyser också den marginelles position i forskningssystemet och dennes bidrag till forskningspraktiken i en tid av motsättningar mellan politiskt bestämda mål och institutionaliserade praktiker. Här hade det dock varit värdefullt med kompletterande material kring handledaren, institutionen, avdelningen, forskningslinjerna och finansieringen, liksom mer av intensivstudier av miljöerna i vilken socialisation skedde och uppföljande intervjuer och observationer. Det vi får veta om den institutionella miljön är vad de intervjuade berättade, vilket naturligtvis säger en del men knappast allt om hur institutionerna faktiskt är uppbyggda och strukturerade. Författarens bibliometriska kunande kunde också ha använts för

en fördjupad förståelse av de olika institutionsmiljöernas nätverk och produktivitet.

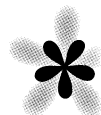
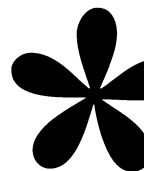
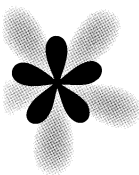
Låt inte dessa kritiska synpunkter skymma betydelsen av Peder Karlssons originella och innovativa studium av inträdet i forskarsamhället. Genom en inkännande analys av hur forskarsamhället tar emot nya medborgare och hur dessa formas visar han på den ömtåliga balansen mellan innovation och stabilitet inom forskningssystemet, och på de känsliga mekanismer som skapar stabilitet men också utrymme för förändring och lärande hos både individer och sociala system.

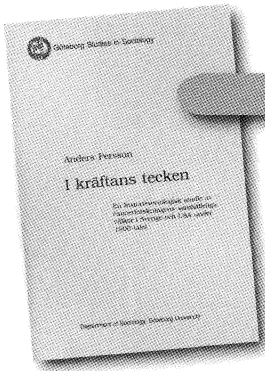
*Mats Benner,
Forskningspolitiska institutet,
Lunds universitet*

Nästa nummer av SF...

handlar bland annat om populärkultur och

...kommer i juni

Anders Persson

**I kräftans tecken.
En historiesociologisk studie
av cancerforskningens sam-
hälleliga villkor i Sverige och
USA under 1900-talet**

Göteborg Studies in Sociology
(2002)

ISBN 91-974106-2-4

Det har sagts att varje tid har sin karaktärssjukdom. En sjukdom som inte bara fyller befolkningsstatistikens dödsorsakskolumner, utan som även kan sägas utgöra något av en symbolisk representation för tidsandan och som indirekt påverkar såväl den medicinska vetenskapens som den offentliga världens inriktning. Även om cancer är en sjukdom som alltid har funnits kan det inte råda något tvivel om att den i epidemiologiskt, vetenskapligt och sociokulturellt hänseende hör 1900-talet till. En åldrande befolkning, en minskad dödlighet i andra sjukdomar och förändringar när det gäller livsstil och kostvanor har medfört att antalet människor med cancer ökat. Samtidigt har förbättrade möjligheter att diagnostisera och behandla cancersjukdomarna lett till att antalet registrerade cancerpatienter ökat. Cancer har därmed blivit ett allt större samhällsproblem, förutom

det personliga lidande sjukdomen för med sig för de drabbade.

Det är därför glädjande att Anders Persson i avhandlingen *I kräftans tecken* givit sig i kast med en del av de komplexa frågorna kring cancerforskningens historia under 1900-talet. Syfte med avhandlingen är för det första att genomföra en explorativ studie av forskningsfinansieringens infrastruktur eller lite mer bestämt ”att undersöka vilka sociala, ekonomiska och politiska betingelser som förelegat för cancerforskningen under 1900-talet, hur dessa betingelser vuxit fram och vilken betydelse de haft för utvecklingen av forskningens olika grenar och perspektiv”. Ett mer distinkt syfte är att jämföra utvecklingen i Sverige och USA utifrån iakttagelsen att den svenska cancerforskningen till en betydande del finansierats av frivilligorganisationer, medan statliga anslag varit grunden för forskningen i USA.

Metoden karaktäriseras som historisk konkretiserande sociologi, men är även inspirerad av det forskningsfält som brukar kallas vetenskaps- och teknikstudier (STS). Fokus läggs på hur olika teorier utvecklats inom cancerforskningen, de olika aktörernas motiv och intentioner tolkas och viktiga brytpunkter inom forskningen identifieras. Materialet består av verksamhetsberättelser från berörda organisationer, offentligt tryck av skilda slag, tidskriftsartiklar, självbiografier och intervjuer. Studien av cancerforskningens utveckling i USA baseras på sekundärlitteratur.

De teoretiska utgångspunkterna i avhandlingen beskrivs som pluralistiska. Tanken på vetenskapens autonomi, Mertons modell för analys av forskarsamhällets interna normsystem och etablerandet av ett sakkunnigssystem för styrning av forskning, kombineras med vetenskapssociologiska analyser av hur makten över forskningen förskjutits från den akademiska kulturen till byråkratiska, kommersiella och civila områden av samhället. Ett socialkonstruktivistiskt perspektiv används för att belysa på vilket sätt en fråga blir till ett socialt eller samhälleligt problem. Relationen mellan forskarsamhället och politiker studeras med hjälp av begreppet socialt kontrakt och spelet kring detta analyseras ur ett aktörsstruktur-perspektiv.

Fram till slutet av 1930-talet

spelade staten en mycket blygsam roll när det gäller finansieringen av cancerforskningen och cancerbehandlingen. Men under det kommande decenniet skulle detta i grunden förändras. I USA ledde engagemanget i andra världskriget till en nationell mobilisering av den statliga forskningspolitiken. Även om kriget inte spelade samma roll i Sverige var även här 40-talet en tid av påtagligt ökad forskningspolitisk verksamhet. Bakgrunden var en övertygelse om forskningens allt större betydelse för samhällsutvecklingen, samt det inomvetenskapliga behovet av en infrastruktur för forskningen i form av laboratorier och dyrbar utrustning. Anders Person menar även att ett socialt kontrakt tog form vid denna tid med innebörden att staten hade ett övergripande ansvar för forskningens finansiering, medan besluten om vilken typ av forskning som skulle prioriteras skulle överlätas till forskningens företrädare.

I kapitel 6 behandlas frågan om varför finansieringen av cancerforskningen i USA under seklets andra hälft i så stor utsträckning dominerats av en statlig aktör, National Cancer Institute, trots att inslaget av donationer varit så stort inom andra områden. Svaret blir att de externa aktörerna valde en annan strategi, nämligen att verka inom och genom statliga organ, istället för att bygga upp egna stiftelser. På det sättet kunde man förmå politikerna att göra omfattande satsningar och

sammantaget kunde man därmed ge en vision om en snar lösning på cancerproblemet, även om flertalet forskare var tveksamma inför en sådan optimism.

Det centrala kapitel 7 behandlar Riksföreningen för kräftsjukdomarnas bekämpande (Cancerfonden) och den svenska cancerforskningen. Den äldre cancerföreningen och verksamheten vid jubileumsklinikerna var främst inriktade mot terapeutisk forskning, och i början av 50-talet diskuterade riksdagen ett förslag om inrättandet av ett särskilt institut inriktat mot grundforskning kring cancer. Detta gick dock inte igenom och istället bildades Riksföreningen på enskilt initiativ, som förutom stöd till forskningen skulle arbeta med upplysningsverksamhet. Riksföreningens styrelse hade August Lindberg från LO som ordförande och sedan var olika folkrörelser, näringslivet, medievärlden, forskningen och till och med regeringen representerade.

Under hela 1960-talet var Riksföreningen den största finansiären av svensk cancerforskning, medan det medicinska forskningsrådet svarade för en mycket liten summa. Då det amerikanska stödet var vikande fanns dock vissa farhågor för brist på medel. En större insamling planerades, samtidigt som några ledande företrädare för medicinen menade att forskningen primärt borde finansieras av staten. Under 1970-talet skedde så en markant förändring genom att en allt

större andel av cancerforskningen finansierades genom de statliga forskningsråden. Kapitlets slutsats är att det sociala kontraktet mellan staten och forskare bestått under hela tidsperioden, dvs staten åtog sig att svara för finansieringen av forskningen medan forskarna bestämde över dess inriktning.

I kapitel 8 skildras hur tanken på att miljöfaktorer kan orsaka cancer präglade vissa delar av cancerforskningen med början på 1950-talet, men framförallt från mitten av 70-talet. Kring 1980 kan man spåra en forskjutning i intresset från yttre miljöfaktorer till livsstilsrelaterade beteenden som kunde tänkas orsaka cancer och enligt Cancerkommitténs bedömning från 1984 svarade de senare för en mycket stor andel av cancerfallen.

I slutkapitlet knyts de empiriska resultaten till avhandlingens ursprungliga frågeställningar och perspektiv. Cancerfrågans behandling under 1900-talet hävdas väl illustrera den använda analysmodellen för hur ett "socialt problem" uppkommer. Frågan om relationen mellan statlig finansiering och frivillig eller filantropisk sådan behandlas, liksom de grundläggande förändringarna i forskningens villkor efter andra världskriget och etablerandet av ett mycket robust "socialt kontrakt" mellan staten och forskarna. Detta har medfört att det varit svårt för utomstående att påverka den svenska forskningspolitiken, medan det amerikanska samhällets organisa-

tion har lämnat större utrymme för enskilda aktörer.

III

Läsningen av Anders Perssons avhandling störs en del av att texten inte är helt färdigredigerad. Det finns en hel del enkla korrekturfel, men också grammatiska misstag och syftningsfel. Noternas utformning varierar, liksom användningen av versaler i engelska boktitlar och punkter vid förkortningar. Men denna typ av problem delar *I kväftans tecken* med flertalet avhandlingar och det är bara att konstatera att det inte längre verkar funnits tid för en sista genomarbetning av manuskriptet, vilket förmodligen medför att boken förlorar en del läsare utanför akademien.

Vissa avsnitt brister också när det gäller källkritik. Till exempel borde frågan om vilka slutsatser som kan dras av innehållet i riksdagsmotioner och enkla frågor ha diskuterats mer kritiskt. Avhandlingens besynnerligaste avsnitt är dock den raljerande polemik som förs mot den svenske utbildningsministern. Detta textavsnitt hade kunna passa som debattartikel i en dagstidning, men borde här ha fallit offer för handledarens rödpenna.

En fråga man ställer sig vid läsningen av avhandlingen är vilken typ av forskning och forskningstradition den representerar. Den an knyter direkt till det Rolf Thörnqvist kallat historisk konkretiserande socio-

logi, som närmast påminner om det empiriskt förankrat historiska berättande som utmärker en del äldre historieforskning.

Denna typ av dokumenterande historieforskning har ett självklart värde, men när en sociologiskt skolad forskare arbetar med historiskt material kan man kanske förvänta sig en mer teoretisk och analytiskt genomtänkt metod. En mer tydlig diskussion om varför studien lagts upp på det sätt som skett och vilka traditioner som de olika valen utgår ifrån hade utan tvekan stärkt avhandlingen. Generellt hör avhandlingen hemma i en vetenskapsociologisk tradition, även om inslagen av vetenskapshistoria är betydande. Med hänsyn till utvecklingen inom dessa forskningsområden är det dock något förvånande att läkemedelsindustrin och den medicintekniska industrins betydelse för cancerforskningen inte behandlas.

När det gäller författarens orientering i forskningsläget så är den helt rimlig när det gäller den specifika litteraturen om cancerforskningens historia, men har betydande brister när det gäller näraliggande områden. Den medicinhistoriska forskningen om likartade sjukdomstyper och vetenskapsområden är fragmentariskt redovisad. Detsamma gäller litteratur som hade kunnat bidra till att ge en mer tydlig teoretisk ram för framställningen, till exempel när det gäller samspelet mellan sociala rörelser och statliga myndigheter

liksom forskningspolitikens allmänna historia.

Ett centralt inslag i avhandlingen är studien av relationen mellan statlig och organisationsbaserad finansiering av forskning. Jämförelsen mellan USA och Sverige visar här, måhända något förvånande, att staten har haft en viktig roll i USA medan den svenska forskningen varit mer beroende av insamlade medel och donationer. Det är förmodligen helt riktigt att detta delvis hänger samman med att cancersjukdomen i USA kom att uppfattas som en nationell angelägenhet och rent av ett hot mot nationens överlevnad och styrka.

Med hjälp av den litteratur som finns om olika typer av sociala rörelser borde det ha gått att komma lite längre i analysen av skillnaderna mellan dessa länder. Det är möjligt att organisationsformerna inte är av avgörande betydelse, utan det är de relationer som utvecklas mellan olika aktörer inom området som i praktiken formar besluten.

En annan omständighet som hade kunnat bli föremål för en fördjupad analys gäller att den svenska cancerforskningen drogs in i populärkulturella evenemang som Hylands hörna, vilket inom andra områden varit mer utmärkande för det amerikanska samhället. Komparativ kulturanalys är dock ett mycket svårt forskningsområde och det är lätt att, som Anders Persson själv gör vid några tillfällen, hemfalla till schablonmässiga formuleringar

om respektive land.

Även om avhandlingens ämne gäller forskningens finansiering finns det ändå anledning att efterlysa en mer ingående diskussion om de vetenskapliga förändringar som ägde rum under den aktuella tidsperioden.

Diskussionen om cancersjukdomarnas orsaker berör nästan alla större medicinska teoretiska frågor under 1900-talet, från bakteriologiska förklaringar till modern genetik. I likhet med många historiska eller sociologiska studier av 1900-talets medicin blir "forskning" här något av en oberoende variabel, trots att den teoretiska utvecklingen troligen var något av en centrala förändringsfaktor även när det gäller vetenskapens politiska och sociala betydelse. Framförallt hade en större uppmärksamhet på teknik- och metodutvecklingen inom cancerterapi förmodligen tydliggjort behovet av ett fördjupat studium av de tekniska och ekonomiska förutsättningarna för cancerforskningen.

I diskussionen om den svenska cancerforskningens finansiella organisation påstås att denna varit beroende av korporativismen i det svenska samhället. Detta måste anses vara ett ganska kontroversiellt uttalande, särskilt som inte andra möjliga förklaringar till samspelet mellan olika aktörer på området prövas. Kanske hade det varit rimligare att beskriva relationen mellan dessa genom att säga att det fanns

en ideologisk konsensus i dessa frågor mellan forskare, politiker och organisationsföreträdare.

III

Avhandlingen *I kräftans tecken* är en intressant och betydelsefull studie av cancerforskningen och dess finansieringsformer under 1900-talet. Avhandlingens styrka ligger i en empiriskt förankrad historisk framställning baserad på ett omfattande källmaterial och med ett långt tidsperspektiv.

Däremot har jag haft anledning att sätta en del frågetecken kring valen av teoretiska perspektiv och hur dessa får konsekvenser för analysen; alternativa synsätt och förklaringsmodeller borde ha diskuterats. Komparationens metodologiska problem diskuterats inte och förankringen i näraliggande forskningsområden är inte helt tillfredsställande.

Ur historisk synvinkel kan man här som alltid önska mer av contextualisering och inplacering i ett såväl medicin- som välfärdspolitiskt sammanhang. Men självfallet är detta en värdefull avhandling, som säkert kommer att stimulera andra att göra liknande fallstudier kring hur en sjukdom får sin plats i det kulturella, vetenskapliga och forskningspolitiska rummet.

Roger Qvarsell,
Linköpings universitet

Filippa Säwe

Att tala med, mot och förbi varandra. Samtal mellan föräldrar och skolläda- ning på en dövskola

Lund Dissertations in Sociology (2004)

ISBN: 91-7267-173-4

Någonstans i södra Sverige ligger det en dövskola. Där har Filippa Säwe varit för att studera samarbete mellan föräldrar och skolföreträdare. Från skolans sida fanns det en grundläggande idé om att "låta det sociala och det pedagogiska vävas samman". Med etablerandet av mötesplatser — i föräldrarådsmöten, skolrådsmöten och temakvällar — skulle man försöka väva samman hem och skola, som det har hetat, i syfte att få en ökad samsyn och för att lärandet skulle fungera mera effektivt.

Det gäller retorik i interaktion, vilket här betyder något vidare än det som man kan läsa om i retorikböcker man kan köpa på centralstationen. I Säwes avhandling handlar det om att studera vad som utträttas i samtal på ett vidare sätt — både hur problemformuleringar byggs upp, vad som kan göras med så kallat löst prat, vad icke-avslutade meningar och resonemang gör för

interaktionen — för att nämna några ingredienser. Dessa närmare studier av den språkliga interaktionen kommer sedan — mot avhandlingens avslutande delar, att knytas till mera socialpsykologiska frågor. Det handlar om vilka samtalstyper som kan urskiljas och vilka förutsättningar som gäller för olika sorters samtalsklimat.

I avsnittet om teoretiska perspektiv får vi veta att avhandlingen vilar på den plats där flera perspektiv möts. Först handlar det om social konstruktivism som "inriktar sig på frågor om hur människor skapar, vidmakthåller och förändrar mening". Det handlar vidare om etnometodologins och fenomenologins fokus på mikroprocesser och hur aktörer själva definierar sin situation och verklighet. I Säwes skärningspunkt ryms också en tredje position, i form av ett intresse av att försöka analysera *varför* man talar. För denna teoretiska aspekt

har avhandlingen också en fot placerad i ett socialpsykologiskt perspektiv:

Mitt huvudantagande är att de talhandlingar jag studerar också säger någonting om de samtalande parternas själsliv, vilket skiljer sig från konstruktivistiska och konversationsanalytiska perspektiv. Utifrån det antagandet kan mitt övergripande syfte sägas vara att förstå det sociala medvetande som utvecklas i samtalen mellan skolläda- ringen och föräldrarna.

När det gäller metod och genomförande så handlar det för det första om etnografiska skildringar som bygger på observationer. Dessa rör hur skolan organiseras, hur specifika rum är ordnade och hur klimatet är i förhållandet mellan föräldrar och företrädare för skolan. Handfast handlade det om hur man möttes, i vilka rum, och i vilken atmosfär. För det andra så handlar det om intervjuer — framför allt med föräldrar — om just föräldraskapet till ett hörselskadat/dövt barn och om vilka relationer och förväntningar man har gentemot skolan. För det tredje, och viktigaste, så handlar det om inspelade möten, 17 till antalet, där samverkan mellan föräldrar och skola utspelas.

Det gäller i vår tid att samlas kring en gemensam problembild. Detta anses gälla på många platser i samhället — också på den dövskola som Säwe studerat. Men uppsamlingen kring den gemensamma problembilden kan förstås på lite olika sätt — till exempel som en

förhoppning — eller en uppmaning. I intervjuerna tillfrågas föräldrar om dessa ting och här förhåller man sig också till förväntningar på ett gott föräldraskap. Att vara villig att låta sig informeras och upplysas är enligt avhandlingen en del av detta. Samtidigt så framhåller informatörerna en mera informell sida av föräldraskapet — att låta erfarenheten av att vara förälder till ett dövt barn komma fram, och så att säga balansera skolperspektiv med denna erfarenhet. Uttryck som "jag upplever" och "det vet vi ju alla" indikerar denna balansgång mellan föräldraupplysning å ena sidan, och eget förnuft och erfarenhet av livssituationen å den andra.

När det sedan gäller mötena med skolan, så diskuteras det problemformuleringsprivilegium som skolan hade när dagordningarna sattes. I hög grad finner Säwe att det som vi kallar för "hönsamma" och en ovilja att "klippa navelsträngen" är en grund för mötesformen. De alltför omhuldande föräldrarna är grundproblemet med skolans ögon sett. Detta visar sig till exempel vid diskussionerna om hur taxiresorna ska se ut, vid vilket läge i barnets utveckling som resorna till skolan kan och bör klaras av barnet självt. I replikväxlingarna under denna punkt kan vi se en polarisering mellan olika argumentationer.

Men i analysen så stannar inte Säwe vid att urskilja argumentationslinjer, utan granskar talet mycket närmare. Till exempel när

rektorn säger:

Men många gånger om man ska va lite elak, så ibland kan det kännas att man vill göra sitt barn lite sämre än vad det faktiskt är, därför att det är bekvämare att åka taxi.

Genom att skjuta in ordet "faktiskt" i formuleringen så formulerar rektorn här en överlägsen position, en position där anspråket är att det finns en säkrare kunskap och att det är just rektorn och skolpersonalen som besitter den. På så sätt analyseras retoriska manövrer där de är, det vill säga i mötets dialog. Från föräldrahåll kan man få höra något andra typer av retoriska manövrer. Här formuleras ofta inledningsvis en personlig ton; "nu tar jag det personliga" — för att därefter lyfta generaliteten och tala om prioriteringar och verksamhet för olika grupper av barn.

I kapitlet "Indirekta gensvar — att både svara och inte svara" gäller det turtagningar och situationer när de raka returneringarna uteblir. Kapitlet kretsar alltså kring tillfällen då det sker kringgående manövrer, snarare än raka svar på tidigare inlägg. Dessa indirekta gensvar analyseras som dialog — trots allt. Det viktiga här att inte definiera ut till synes aparta yttranden eller svar som svarar på något annat än det som sagts. Poängen är välfunnen och analysen är välgjord.

Så följer det jag menar är avhandlingens höjdpunkt; analyser av metapragmatiska kommentarer och talet om det egna talet. Kort

uttryckt handlar det om att talarren gör sig till betraktare av det samtal men redan och själv är en del av. Exempelen gör det klart: "Bra att du tar upp det. För att..." eller "Det var intressant. Jag skulle precis säga..." Poängen med dessa yttranden, så som de analyseras, är att de kan fungera som en av många metoder för en förändring av de sociala positionerna. Det är så att säga möjligt att, genom att recensera samtalet eller bedöma angelägenhetsgrader, göra ganska mycket med den sociala relation man är uppe i.

Mellan de närgångna analyserna av olika yttranden, svar och uteblivna svar finns också löpande resonemang om hur samtalsklimatet är mellan parterna. Som till exempel:

När skolledningen i olika formuleringar kommenterade sina egna tal upplevdes mötesatmosfären som mer avslappnad. Detta kunde avläsas i de spridda skratt som ofta uppkom...

Roller kan intas och roller kan användas. Här fullföljer Säwe sina teoretiska ambitioner att studera det situationellt (i interaktion och i språk) skapade och skapande i identiteter och roller.

Med vaghet i talet menas passager som "det här", "den här gruppen", "detta" och annat där det är oklart vad man refererar till. På detta tema finns det numera ganska många diskursanalytiska studier och i avhandlingen får vi ett knippe övertygande prover på fruktbarheten i detta: med tolkningen att vagheter

bland annat handlar om att bjuda in till fortsatt dialog. Språkliga formers olika sätt att fungera smörjande för interaktionen är väsentlig för avhandlingen i sin helhet, och val av pronomen är ytterligare ett exempel på hur detta kan se ut, som i föräldraticitet:

Hade man fått den (informationen) innan ens eget barn hade börjat skolan så hade det varit väldigt bra.

Säwe går in i det empiriska materialet på allvar och med stor analytisk skärpa — här menar jag att avhandlingen är som bäst.

I avhandlingens sista delar byts inte bara arbetets syftningar, utan också dess teoretiska tyngdpunkt. Nu blir frågorna gradvis mera av socialpsykologisk art. De många fina analyserna av retoriska former och språkliga uttryckssätt bärs med in i detta, men nu kommer samtalsklimat, samtals typer och kategoriseringsarbete i fokus.

Rubriken för kapitel 7 är "Barnen som problem och ett andra ordningens samtal". Kategoriseringarna av de döva barnen i materialet står här i fokus och det handlar om eventuell lathet, om smarthet — och på det hela taget hur de står i en relation till den andra kategorin, nämligen hörande barn. Oavsett hur barnen karakteriseras, så finns det för ändamålet en uppsättning alternativ och logiker för framställandet. Beroende på hur yttranden kombineras får vi olika utfall. I avhandlingen syftar detta arbete till att bena ut hur iden-

titetsarbete går till och att försöka förstå hur det går till när vi når en meningsfull kombination — ett yttrande som "makes sense", som möjliggör vidare dialog och vilket meningsuniversum som får bli rådande i en given situation.

Avhandlingen avslutas i metaforernas tecken. Det handlar om att använda sig av olika typer av handfasta liknelser för att få en vidgad förståelse för vad ett samtal är, hur de fungerar och inte fungerar. Med den inledande metaforen "en trafiksituation" kan vi se hur reglerna omfattas av alla och administreras med hjälp av trafikljus, skyltar och poliser. Men för att förstå varför samtal ebbar ut eller byter riktning räcker inte denna metafor, enligt Säwe. Trafiksituationen är målinriktad — det gäller att ta sig fram. Hon tar då till metaforen hjulet för att förtydliga sin analys av samtal och samtalsprocesser. Hjulet är inte bara i rörelse, utan är både mål- och relationsinriktat i det att det behöver underhållas för att fungera.

Perspektivmässigt hämtas det alltså från flera håll; konstruktionism, diskursanalys, konversationsanalys — och klassisk socialpsykologi med roller, masker och annat. Säwe kallar själv detta för en teoretisk "slarvighet". Jag erkänner: jag faller lätt för självironi. Men om jag mobiliserar lite så består min huvudkritik av följande:

Samrådsmötande och vikten av att tala (ut) är en trend i vår tid — men man blir inte riktigt klok

på vad Säwe drar gränsen mellan ett empiriskt fynd och vad som är givet av denna diskurs: att "tala ut" och "samverka" är vid några tillfällen en samhällstrend — men oftast en vilja hos de enskilda individerna. Om vi går vidare till betraktelserna av de rum som mötena utspelar sig i och analyserna av olika samtalsmanövrer, så ser vi ofta Säwe kliva fram som uttolkare av när vi har ett fritt respektive ett styrt möte framför oss. *Här vinner socialpsykologen över samtalsanalytikern.*

Avhandlingen är full av tolkningar av känslolägen, uppfattningar och upplevelser — både individuella och kollektiva. Vi har en avhandling som är perspektivmässigt tvådelad: det är för det första en studie som genomförs med hjälp av traditionell inlevelsesciologi. För det andra finns det en rad metodgrepp hämtade från Potter, Antaki med flera — kända kritiker av kognitivistiska och realistiska perspektiv. Här finns svåröfrenheter, inte minst i frågan om identitet:

Identitetspratet speglar föreställningar om hur man i den specifika situationen väljer att se på världen. Identitet och synsätt hänger intimt samman.

Här är talet ett *uttryck* för en identitet. Samtidigt kan man läsa att "Identitet kan alltså både uppfattas som en resurs i det pågående talet och som något som skapas och formas genom detta tal." (s 61) Här vinner totalt sett essentialisten över konstruktionisten.

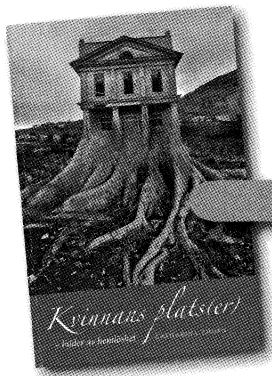
På många håll utgår texten ifrån att människor söker samförstånd, försöker hålla sig till samma ämne som "den andre" och när det blir gnissel så söker man rädda den sociala tryggheten:

Tillsammans famlar man efter en fortsättning för att undvika ett avbrott. (s 90)

Kan man vara säker på att människan är sådan eller ska vi se det hela som en sociologens normativitet? Bilden av en mänsklig nollpunkt träder här fram: människan söker samförstånd, enighet, uppriktighet — och definieras ut gör invändningen, protesten, sabotaget. Hur som helst: här vinner "generell teori" över det situationellt uppbyggda.

Materialet tas om hand på ett kvalificerat sätt och texten drivs övertygande mellan teoretiska teman och empirisk närhet. Men så var det det där med mixen av teorier och deras ontologier. Det är tillåtet att vara rationalist och realist. Problemet är bara att de fina empiriska analyserna talar för att språk är, just, handling — och inte ett utslag av några elementära former för socialt liv eller någon mänsklig nollpunkt. Min läsning av avhandlingens mittdelar bäddar för en skeptisk hållning mot de avslutande generalistiska socialpsykologiska anspråken — och det är Såve själv som övertygar.

*Mats Börjesson,
Mälardalens högskola*

Catharina Thörn

**Kvinnans plats(er).
Bilder av hemlöshet**

Stockholm: Egalité (2004)

Sociologiska institutionen vid
Göteborgs universitet

ISBN 91-973364-9-1

Catharina Thörns avhandling handlar om kvinnans platser, det vill säga hennes förhållande till det privata hemmet och offentligheten, men också till mer tvetydiga rum som trappuppgångar, tvättstugor, träningslägenheter och andra utrymmen eftersom den särskilt behandlar kvinnor och hemlöshet. Men den handlar också om kvinnans plats i samhället mer allmänt, liksom om bildernas makt.

I begynnelsen ville CT synliggöra hemlösa kvinnor, men under forskningens gång blev andra frågeställningar mer angelägna när inte minst materialet ställde sig på tvären: På jourboenden mötte CT kvinnor som aldrig sett sig som hemlösa, tog spjårn mot förorättande bilder av hemlöshet; den hemlösa kvinnan var inte heller ett slags "mer utsatt och sårbar" variant av den hemlöse "alkoholiserade mannen

på parkbänken". Under tiden hade dessutom kvinnor och hemlöshet allt mer kommit att uppmärksammas offentligt, vilket fick CT att ta *ett steg tillbaka: syftet blev att studera ett annat synliggörande*, nämligen "hur kvinnor utan bostad synliggörs som 'hemlösa kvinnor'". Genom vilka diskurser sker det? Vad är det för slags benämningsmakt och nät av begrepp som opererar här? Hur konstitueras hemlöshetens politik?

Ett första syfte med avhandlingen är att med en kritisk ideologianalys undersöka diskurser om hemlösa kvinnor, deras problem och lösningarna därpå. Emellertid finns den ursprungliga frågeställningen delvis kvar i den nya: Hur ser de kvinnor som utsatts för benämningsmakten på hemlöshet och att vara utan bostad? *Ett andra syfte* handlar således om kvinnornas erfarenheter, självsyn och eventu-

ella motdiskurser. På detta vill CT lägga ett feministiskt perspektiv, ty det handlar om makt och kön, om hur kön och könsskillnader skapas och återskapas diskursivt.

I ett *omfattande* metodologikapitel diskuteras tre inbördes sammanhängande frågor: språk och diskurs, diskursanalys samt intervjuanalys. *Diskursanalysen* är central i avhandlingen, men också kvinnornas *erfarenheter* — minnen av olika slag. Men erfarenhet är inte en oproblematiserad kategori, utan "alltid redan en tolkning".

Erfarenhet skall inte förstås som grundad i ett subjekts identitet. Att sakna bostad är inte heller en identitet, utan en situation. I sin diskussion av intervjuanalysen fäster CT vikt vid att tystnader äger mening, samt att motsägelser kan förstås som ambivalens. Vid intervjuerna har hon vinnlagt sig om att uppträda som en sympatiskt inställd lyssnare. Intervjuerna har gjorts som livshistorier, med början i den uppkomna bostadslösheten. CT tar vidare fram vad jag skulle vilja beskriva som historiskt givna "betydelser av kvinnlighet och hem" — en *normativ feminitet* som diskursen om den hemlösa kvinnan återanvänder (vad är en riktig kvinna?).

Sammantaget är detta avhandlingens inledning. Fortsättningsvis är den uppplagd i två empiriska analysdelar samt en avslutande diskussion. I den första granskas den officiella hemlöshetsdiskursen, i den andra

ställs detta mot de bostadslösa kvinnornas erfarenheter. Den första empiriska analysdelen blir ett slags kontext till den andra delen.

Kontexterna består av *myndigheter och medier*: en officiell diskurs på statens nivå, Stadsmissionens kampanj för stöd åt hemlösa kvinnor samt bilder av den hemlösa kvinnan i de sociala myndigheternas kommunala praktik. Den officiella diskursen tas fram ur två utredningar år 1999 från socialstyrelsen respektive ESO. Utredningarna skiljer sig åt, men betonar båda det individuella och nitar fast begreppet hemlöshet som något *mer än bostadslöshet*. Hemlöshet framställs som relationsproblem, missbruk, för kvinnorna kopplat till prostitution, psykisk sjukdom och liknande — men *inte* som ett ekonomiskt resursproblem. *Så blir hemlöshet en identitet — en stereotyp* — med innebörden att *skulden* skall läggas på individen.

En parlamentarisk utredning i frågan utmanade den bilden genom att tala om rätten till bostad, men en sådan syn avvisades av först den borgerliga majoriteten, sedan av en rad remissinstanser, visar CT. Den officiella diskursen gäller dock inte explicit kvinnor. Men de blev föremål för *Stadsmissionens reklamkampanj för ett kvinnohus* år 1992. Här blir analysen mer semiotisk. Annonserna upprättar två subjekt, dels ett vi, Stadsmissionen som skall hjälpa kvinnorna, dels ett du som skall hjälpa Stadsmissionen, och ett objekt, den hemlösa kvinnan. Hon

tittar bort, har problem med missbruk, om hon nu inte missbrukats av sin far eller man sexuellt — ett offer. Stadsmissionens kampanj var lyckad: den väckte opinion och lyckades definiera den hemlösa kvinnan på ett sätt som ständigt har återkommit, vilket pekar mot ett dilemma med sådana här kampanjer: för att lyckas verkar de tvungna att nagla fast problemet. Slutligen socialtjänsten som om någon äger det föreliggande sociala problemet: vägen tillbaka till en egen bostad går ju idealt genom den.

CT genomför en analys i två steg. *Det första analyssteget* avser hur kvinnor blir synliggjorda genom en könssegregerande praktik. Under 70-talet blandades män och kvinnor, men en särskild verksamhet för kvinnor kom att motiveras med att hemlösa kvinnor blev osynliga, de utnyttjades av männen, de förmådde inte vara sig själva tillsammans med män, de behövde lära sig umgås med kvinnor och göra särskilda saker, samt dessutom bejaka sin kvinnlighet och som mödrar kunna ha sina barn på besök.

I *analysens andra steg* gäller det vilken bild av kvinnan som konstrueras i den aktuella praktiken. Hon framstår som kluven: tuff och besvärlig, för att inte säga manipulativ, men likväl ett offer. När kvinnor skall synliggöras och uppvärderas skapas det en bild av vad som är kvinnligt: en normalitet. Det pågår ett slags genustvätt på dessa boendeheter för kvinnor.

Vad gör då bostadslösa kvinnor för erfarenheter i dessa kontexter? Med den spännande frågan kommer vi till avhandlingens tredje och mest sammanhängande del. Den grundas på intervjuer med sexton bostadslösa kvinnor, som inte var lätta att få tag på. Gemensamt för dem var hemlöshetens *stigma*. Att förhandla denna bild med sina egna erfarenheter var de ständigt upptagna av. De levde inom ramen för samhällets kontroll, men stämpelades som vore de utanför samhället. Beroende av myndigheterna, i ett ständigt underläge gentemot dem, misstrodde de dem. Med dem såg de sig i ständig kamp. Mycket som var avsett som stöd, uppfattades som kränkande kontroll.

Om kvinnorna förmådde visa att myndigheterna kan ha förtroende för dem, kunde de få hjälp; om inte kom bostadslösheten att framstå som självförvållad. Vägen till en egen lägenhet visade sig lång: det visade sig svårt att komma ur hjälpapparatens normaliserings-trappa. Likväl: aldrig sade de sig valt utanförskapet utan hade tvingats till det. Kvinnorna blev kategoriserade som prostituerade, vilket de vände sig emot, ty föreställningen kränkte. Men andra kvinnor utan bostad kunde vara det, ansåg de. Deras vanligaste motstrategi var att distansera sig: antingen genom att säga sig inte vara som andra hemlösa, eller inte anse sig som hemlös. Mellan dem fanns inget "vi". Såg de sin hemlöshet var det

som bostadslösa — en situation, inte en identitet. Skulden lade de på sig själva, eller på myndigheterna.

I ett kapitel behandlar Catharina erfarenheterna hos de kvinnor som periodvis har levt i det offentliga, utan tak över huvudet. Bland dem återkom berättelser om smuts och skam frekvent — just de avvisade starkast att bli identifierade som hemlösa. En ständig trötthet blir andra sidan av att "just människor utan bostad /.../ förvägras tillträde till de offentliga rummen" (195). De blev jagade, fick bokstavligen inte vila. För kvinnor i den här situationen blir renhet ett sätt att bibehålla självkänslan och undkomma stigmatiseringen som hemlös. Att dölja sin hemlöshet, så gott det går, blir viktigt. Att offentligt visa fram sin hemlöshet genom att sälja en gatutidning blir svårt för kvinnor, men skänker annars ett slags andrum. Det offentliga rummet blir därmed ambivalent för kvinnorna: en fristad och en skamrisk.

Det privata rummet sedan: det skulle kunna ge kvinnorna den kontroll över sitt eget liv som de saknar — tvärt emot den uppfattning som soc. förfäktar: först disciplin, sedan måhända egen bostad. Att kunna stänga om sig är nyckeln här, inte hem eller familj, utan just dörren. Utan vardagsrutiner, lever de i nuet. De blir rotlösa, utan möjlighet att skapa rötter. Kroppen blir påtagligt utsatt och kontrollen över den livsviktig. Kvinnorna avvisade såväl hemmet som ideal som

tanken att de skulle vara hemlösa och intog ett slags mellanposition som Catharina vill fånga med begreppet *unheimlich*. Detta gällde också de träningslägenheter och boenden som soc. höll med.

Slutkapitlet *Synliggörandets politik — särskilt för kvinnor* upptas till stor del av en sammanfattning av hemlöshetens diskurs — av CT sedd som en hegemonisk myndighetsdiskurs. Hemlösa *är* avvikande och problemet *är* inte brist på bostad: se där diskursens två grundantaganden, för kvinnor som för män. För kvinnor är det emellertid så att de har svårare att bli vräkta, men när de väl blivit det, ses de närmast som mer grava fall av hemlöshet. Myndigheterna fixerar könsidentiteten särskilt hos bostadslösa kvinnor. Kvinnornas motstånd mot den hegemoniska diskursen är samtidigt ett viktigt nav i avhandlingen. Avslutningsvis menar CT att motståndet kan vara mer eller mindre effektivt, men för att det skall få inte blott omedelbara effekter "krävs ... någon form av social rörelse." (242)

Men det innebär en risk: bekräftandet av just den identitet som den dominerande diskursen inbegriper. Detta är samtidigt avhandlingens risk, verkar CT mena.

III

Catharina Thörns avhandling handlar om hemlöshet och kvinnor utan bostad. Den skiljer sig från andra liknande studier genom att ta ett

kultursociologiskt grepp på ett socialt problem. Trots avsikten att lägga ett feministiskt perspektiv på ämnet, står det med tiden allt mer klart att den viktigaste utgångspunkten för avhandlingen närmast står att finna i den postkoloniala teorin. Ser man emellertid bortom dessa etiketteringsfrågor, möter man en empiriskt och teoretiskt rik avhandling. Till det bidrar CT:s förmåga att väva in relevant teori där det är på sin plats. Väl disponerad och spänstigt skriven gör den sitt angelägna ämne tillgängligt och utan att förenkla.

Denna rikedom gör samtidigt att här finns en hel del att diskutera. En fråga gäller synliggörandets risk och synliggörandets politik. Att synliggörandet av en underordnad grupp — här bostadslösa kvinnor — riskerar att reproducera befintliga maktrelationer är ett högst rimligt antagande.

Samtidigt är osynliggörandet en välbekant maktstrategi. När kvinnors hemlöshet började uppmärksammas särskilt — av tradition är ju bilden av den hemlösa bilden av en man — fick det CT att försöka vända på perspektivet, först genom att analysera maktens diskurs om hemlöshet och den hemlösa kvinnan, och sedan genom att fråga hur kvinnor förhåller sig till den stigmatiserande bild av den hemlösa kvinnan som de har att möta i vardag och på myndigheter.

Likväl har vi här att göra med ett dilemma, ty det handlar om två

olika slags synliggöranden: å ena sidan maktens betraktande av vad den benämner som hemlösa kvinnor, å andra sidan synliggörandet av dessa bostadslösa kvinnors situation. Säkert är dock att de bostadslösa kvinnornas ofta prekära situation inte motarbetas genom att döljas. Synliggörandets politik blir en variant av representationens, eller definitionens, politik, men också av erkännandets. Utan att vilja rikta kritik mot just den här avhandlingen, vill jag peka på det irriterande i att det politikbegrepp som vi här möter en variant av och som blivit allt vanligare, ofta tas för given, samtidigt som det står främmande inför den sedvanliga politiksynen inom till exempel statsvetenskapen.

Hemlöshetsdiskursen står i fokus för avhandlingens andra del. CT:s val av underlag för analyserna här kan naturligtvis diskuteras, även om ESO:s och Socialstyrelsens rapporter synes vara väl valda. Undersökningen av Stadsmissionens kampanj låter sig också försvaras eftersom den satte just den hemlösa kvinnan i fokus; därtill kan kampanjen hållas för lyckad. Kapitlet om den hemlösa kvinnans bild i verksamheter för kvinnor bygger däremot på ett mer disparat material som förenas av att i det utvecklas argument för att särskilja den hemlösa kvinnan (från mannen), det vill säga för att utveckla särskilda anstalter för hemlösa kvinnor. En viktig fråga som dessa analyser ger upphov till är den om *diskursanalysens gränser*, som inte

alldeles enkelt låter sig hållas isär. Vilket slags frågor förmår den inte hantera? Och blir den inte onödig emellanåt? Även om huvudsyftet är friläggandet av diskursen om den hemlösa kvinnan, och CT överlag lyckas med den uppgiften, går hon som jag ser det flera gånger längre än diskursanalysen bär.

Exempelvis kritiserar hon Socialstyrelsens utredning för att godtyckligt avgränsa hemlösa från blott bostadslösa. Men är det greppet inte en metodkritik? Och är det inte vidare så att denna avgränsning blir möjlig tack vare att diskursen om den hemlösa redan är etablerad och kommer in i utredningen intertextuellt? I ESO-utredningen upprepas dessutom just detta. I läsningen av den kritiserar CT vidare föreställningen om den prostituerades kostnad och köparens nytta, men är det inte fråga om en annan intertextualitet via den liberala ekonomiska teorin (en ESO-självklarhet)?

I det sjätte kapitlet frilägger CT sex *motiv och argument* för en könsegregerande praktik. Även om det också här handlar om diskurser, kan frågan ställas om det är fråga om en diskursanalys: vad skiljer i så fall den från en deskriptiv motiv- eller policyanalys? Vid sidan av dessa anmärkningar måste noteras att CT i slutkapitlet ger en ingående sammanfattning av hemlöshetsdiskursen.

Tredje delen ägnas sedan åt de erfarenheter som kvinnorna gör i

mötet med dessa diskurser, med hemlöshetens stigma (och tillhörande praktiker).

I tre kapitel gör CT här en rad pregnanta observationer om kvinnornas möte med misstroende myndigheter och distansierande motstrategier, om smuts, skam och försöken att dölja sin bostadslöshet, om hur tillvaron blir ett stort nu utan framtid, och kanske inte minst intressant, önskan om ett privat rum där man kan låsa allt och alla ute, varken mer eller mindre. Kapitlet är baserat på intervjuer med bostadslösa kvinnor ur vilka deras erfarenheter vaskats fram.

Frågan är hur erfarenhetsbegreppet skall förstås i förhållande till den diskursanalys som CT valt. Erfarenhet implicerar ett subjekt, vilket diskursbegreppet inte gör. Erfarenheter är förvisso diskursivt formade, som CT påpekar, och inte enkelt omedelbara, men kan de därför reduceras till diskurser? Frågan blir inte mindre relevant av att bostadslöshetens erfarenhet i stora stycken är kroppslig — att sova ute, i trappuppgångar, att bli utkörd i kylan och så vidare — och därför, misstänker jag, bitvis svår att sätta ord på. Står vi inte här inför en av diskursanalysens gränser (närmast i lusten och smärtan)? Ty något ett-till-ett förhållande mellan diskurs och erfarenhet låter sig näppeligen antas. Samtidigt är det just kvinnornas erfarenhet som är central här, i synnerhet de erfarenheter som går på tvärs mot maktens diskurs, som

ifrågasätter och utmanar den. Vem lyssnar på den hemlösa kvinnans tal, frågar CT retoriskt i det avslutande kapitlet, utan att sammanfatta dessa erfarenheter och på så sätt ”ge kvinnorna röst”.

I avhandlingens metodkapitel diskuterar CT ingående diskursanalysens och intervjuanalysens problem, men hon ställer inte explicit frågan om hur dessa två analysmodus förhåller sig till varandra, vilket naturligtvis är andra sidan av det outredda förhållandet mellan diskurser och erfarenheter. I analysen av intervjuerna/kvinnornas erfarenheter har CT valt att bortse från inbördes skillnader mellan dem. Till stor del är detta val avhängigt att det är fråga om ett känsligt material där det vore katastrofalt om någon av de undersökta kunde identifieras. Att få tag på kvinnor att undersöka var inte heller lätt — många kvinnor i kommunala boenden och liknande är utleda på att berätta sitt livs historia i allmänhet och sin bostadslöshet i synnerhet — och den undersökta gruppen kommer därför från flera orter.

Att CT inte närmare gått in på kvinnornas erfarenheter av olika slags myndighetsanstalter blir begripligt. Att hon valt en mjuk intervjutaktik — ”empatiskt inställd lyssnare” som hon skriver — för detta slags undersökning blir också begripligt och framstår som det kanske enda möjliga valet. Därmed kommer också saker som särskilt intresserar myndigheterna — i första

hand droger, i andra hand i analysen, men kanske också annat, som t.ex. kvinnornas förhållande till sina barn, vilket intervjuerna inte verkar att ha kommit närmare in på. Troligen är detta priset för en grundläggande solidaritet med intervjupersonerna, vilket avhandlingen hade vunnit på att diskutera.

Kvinnans plats(er) — bilder av hemlöshet är inte bara väldisponerad och angelägen, utan äger en fin balans mellan teori och empiri och belönar läsaren med ett jämnt flöde av välgrundade och goda sociologiska observationer och slutsatser. Inte minst visar sig greppet att först frilägga maktens diskurs för att i nästa steg undersöka betydelsen av den för de bostadslösa kvinnorna fruktbart.

Därmed kastas perspektivet om på ett välgörande sätt: problemet börjar inte längre med det så kallade sociala problemet utan med dess diskursiva konstituering genom makten. Därmed blir det plågsamt tydligt att det sociala problemet inte handlar om bostadslöshet, utan om hemlöshet. Catharina Thörn visar vad denna diagnos idag betyder för kvinnor. Att kvinnorna själva ser ett eget rum som lösningen på sitt predikament visar sig närmast ovidkommande i sammanhanget, om inte ett tecken på bristande självisikt.

Mats Franzén,
Uppsala universitet

ANVISNINGAR

TILL

FÖRFATTARE

En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering av annan tidskrift eller annat förlag. Undantag kan göras för samtidig publicering på flera språk. Artikelförfattare erhåller tre exemplar av det nummer av Sociologisk Forskning där artikeln publiceras.

Artiklar

1. Sänd ditt manuskript med e-post till socforsk@umu.se. Alla manuskript ska vara författade på svenska.
2. Redaktionen sänder normalt varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet anges endast titel på uppsatsens första sida. Författaridentitet ska ej framgå i texten.
3. Manuskriptet ska innehålla ett abstract på engelska om 150–200 ord. Ange även några nyckelord. Författaren ansvarar för språkgranskning av sin artikel.
4. En presentation av författaren om maximalt 400 tecken inkl. blanksteg skall bifogas. Skicka även ett fotografi i digitalt format eller papperskopia att använda till författarpresentationen.
5. Grunddata, t.ex. excelfiler till tabeller och diagram, skickas digitalt tillsammans med det övriga textmaterialet.
6. Ange var tabeller och figurer skall placeras i brödtexten. Litteraturhänvisningar i texten görs enligt följande: (Sontag, 1977) eller Sontag (1977).

Referenser

BOK:

Pilgrim, D. & Rogers, A. (1993)
A Sociology of Mental Health and Illness.
Buckingham: Open University Press.

ARTIKEL:

Haavio-Mannila, E., Roos, J.P., Kontula,
O. (1996) "Repression, Revolution and
Ambivalence: The Sexual Life of Three
Generations", *Acta Sociologica* 39 (4): 409-430.

KAPITEL I BOK:

Dryler, H. (1994) "Etablering av nya
högskolor — ett medel för minskad sned-
rekrytering?", s 285-308 i Erikson, R. &
Jonsson, J.O. (red) *Sorteringen i skolan*.
Stockholm: Carlssons.

Sociologisk debatt (3000 ord)

1. Sociologiskt präglade forskningsresultat och tankegångar presenteras på ett sätt som gör den aktuell och samhällsanknuten. Kärnfulla och engagerande presentationer av texter, perspektiv och resultat, med fokus på implikationer till vår samtida akademiska och samhällsliga kontext. Exempel på bidrag kan vara:

En sammanfattning av en nyligen publicerad bok. Vad säger den senaste forskningen om ett givet ämne? Vilka implikationer finns av detta? Introduktion av internationella forskare eller forskningsresultat.

2. Bidrag bedöms av redaktionen.
3. Antalet referenser bör hållas till ett minimum.
4. Noter bör inte förekomma alls.

Repliker (800 ord)

I syfte att skapa ett debattforum finns möjlighet att replikera publicerade debattartiklar. Repliker skall skickas till redaktionen senast 30 dagar efter det att debatten publicerats. Författaren till den debattartikel som replikeras kommer — under förutsättning att repliken publiceras — lämnas utrymme att svara på repliken.

Recensioner (2000 ord)

Sociologisk Forskning publicerar recensioner av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans.

Forskningsnotiser (max 800 ord)

Komprimerade redogörelser för exempelvis intressanta forskningsresultat och empiriska iakttagelser som inte är tillräckligt omfattande för att bilda underlag för en hel artikel. Det kan röra sig om korta kommentarer vilkas aktualitet kräver relativt snabb publicering, presentationer av nystartade projekt och nätverk, eller information om kommande konferenser och publikationer.

POSTTIDNING B

Avs:
Sociologisk forskning
c/o Sociologiska institutionen
Umeå universitet
901 87 UMEÅ

IDROTTENS PROFESSIONALISERINGS- OCH KOMMERSIALISERINGSPROCESSER

av Tomas Peterson

IDROTTENS NORMATIVA FÖRÄNDRINGSPROCESSER

av Bo Carlsson

FRA LIKESTILLING — TIL NYTTE OG NYTELSE? KJØNNSSKONSTRUKSJONER OG MARKEDSSTYRING I IDRETTE

av Jorid Hovden

HÄLSOUTVECKLINGEN I SVERIGE 1980–2001

av Jonas Edlund & Mikael Stattin

*Det var bättre förr! Svenskarnas hälsa har
försämrats under de senaste 20 åren.*

TVÆRVIDENSKABELIG SPØRGESKEMAKONSTRUKTION

av Henning Olsen

*Respondenter till enkäter behöver både
kognitiv och semantisk hjälp. Sådan hjälp
borde utvecklas tvärvetenskapligt.*

RECENSIONER

ISSN 0038-0342

9 770038 034001 >